

हिरणं

अरुण कुशकाणि

हिरणं

लेखक – अरुण कुळकर्णी.

किंमत -प्रिंट कॉपी रु. १६०-००
डिजीटल कॉपी फ्री (eshaity.com)
प्रथम आवृत्ती ६ मार्च २०२२

ई साहित्य प्रतिष्ठान

हिरणं

लेखक : अरुण कुळकर्णी, बडोदे, गुजरात

संपर्क व व्हॉटसएप क्रमांक 7359212211/7228884030

Email : arungk1940@gmail.com

मुखपृष्ठ : दुर्गा कुळकर्णी

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क लेखकाकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण व नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रूपांतर करण्यासाठी लेखकाची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957 read with Sections 43 and 66 of the IT Act 2000.. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author's copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

डिजिटल प्रकाशन- ६ मार्च २०२२
ई-साहित्य प्रतिष्ठान (esahity.com)

www.esahity.com

esahity@gmail.com

Whatsapp- 9987737237

प्रकाशन : ६ मार्च २०२२

©esahity Pratishthan®2022

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापूर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापूर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

अर्पण

अशिक्षित असूनही गावच्या त्या संस्कृती जपणाऱ्या माझ्या
गावच्या सर्व वडिलधाऱ्यांना हे पुस्तक समर्पित.

अरुण कुळकर्णी

हिरणं

सह्याद्रीचे काही कडे पश्चिमेला कोकणात उतरतात. असेच दोन डोंगर सह्याद्रीच्या माथ्यावरून खाली उतरले होते. शिखरावर एकच असलेले हे खाली उतरताना लांब होत गेलेले. म्हणून मधे एक घळ तयार होऊन त्यातून पावसाळी नदीचा उगम झाला होता. जोरदार उतारा मुळे पावसात ही नदी एवढ्या जोरात वहात खाली येत असे की सोबत दगडांना गडगडवत खाली आणत असे. या गडगडण्याने सगळे दगड कसे छान गुळगुळीत झालेले असत. डोंगर संपून जरा सपाटी सुरू झाली की ही नदी थोडी शांत होई.

कोकणातल्या संततधार पावसावेळी ही नदी लाल मातकट पाण्याने दुथडी भरून वाहे. पण पाऊस नीवला की तासाभरात पाण्याचा गढूळ रंग निवळून जाई. प्रवाहाचा जोर कमी होई. डोंगर माथ्यापासून हिरवेगार रान सुरू होई ते थेट सपाटीपर्यंत. डोंगरातून उतरताना एक धबधबा तयार झालेला त्या डोंगरांचं सौंदर्य वाढवित असे. खाली उतरून सपाटीला लागे तिथेच डोंगर उतारापासून खाली सपाटीपर्यंत एक गाव वसलं होतं. नदीच्या दोन्ही बाजूने सपाटीपासून घरे चालू होत. व वर वर चढत जात.

डोंगर माथ्यावरून एक मोठा घाट रस्ता खाली उतरून पुढे कुठेतरी मुंबई - गोवा रस्त्याला मिळे. पण या गावच्या किती तरी वरून एका मोठ्या वळणाने पुढे निघून जाई. गावापासून तीन एक मैलांवरून नदीच्या काटकोनात निघून जाई. तिथूनच एक अरूंद पाऊलवाट खाली उतरून गावात येई. गावाचा इतर जगाशी एवढाच संपर्क.

रस्ता गावात शिरताना पहिली घरे लागत ती वेसकरांची. मग चांभारांची. अशा एक एक बलुतेदारांच्या वाड्या लागत जात. मध्येच डोंगरावर काही लोकांनी जमीन सपाट करून भातशेतीचे मळे बनवलेले. प्रचंड जिऱ्या सारखे खाली खाली उतरत येत. हिरव्यागार भातशेतीचे ते मळे गावाचं सौंदर्य अजून वाढवित.

हिरणं गाव असं निसर्ग सौंदर्यानं नटलेलं. निसर्गाने या गावाला भरभरून सर्व काही दिलं होतं. पण बरोबर कमालीची गरीबीही दिली

होती. पोटाला पुरेसं होतं पण इतर कोणत्याही वस्तुची गरज भागवताना यांची त्रेद्धा उडे.

मोठ्यांच्या कमरेवर कासटा मारून नेसलेला राजापुत्री पंचा आणि मुलांच्या अंगावर दहा वर्षांचा होईपर्यंत फक्त करदोटा नाव असलेला एक भक्कम दोरा. नंतर कसून बांधलेला लंगोट. बायकांच्या बाबतीत तर आणखीच तुटवडा. कधीकाळी कुणीतरी मुंबयच्या नातेवाईकाने दिलेली पाचवार साडी तीनवार होईपर्यंत निऱ्या न काढता नेसलेल्या बायका. मुली आठ नऊ वर्षांच्या होईपर्यंत फक्त परकरात. तो देखील मुंबयच्या दूरच्या नातेवाईकांनी पाठवलेला त्यांच्या मुलीचा. वापरलेला. नंतर चोळी नावाचं फाटलेल्या साडीतून बनवलेलं पोलकं.

खरोखर यांना मिळालेले कपडे सगळे जुने असत. त्यांचा वापर ते अगदी पुरेपूर करत. फाटक्या साडीतून मुलींचे पोलके, पोलके चार वेळ ठिगळे लावून वापरून निकामी झाले की गरम भांडी चुलीवरून उतरावायच्या भानशेऱ्यापर्यंत त्या पाचवार साडीचा प्रवास चाले.

तरी देखील गाव एकोप्याने समाधानाने पूर्ण भरलं होतं.

भांडण तंटा जराही नाही. कारण? वरून गावात शिरताना लागणारं पिंपळाचं मोठ्ठं झाड आणि त्याला चिकटलेल्या गजाली.

या गावात ग्रामसेवक म्हणून नेमणूक झाली. गाव पाहून पहिल्यांदाच आनंदलेला मी. गावाची एकंदर रया पाहून हादरलो होतो. मी सेवक होतो.

पूर्ण आयुष्य खर्ची घातलं तरी या लोकांना या गरिबीतून बाहेर काढता येईल का? यांच्या कष्टांचे फळ पुरेपूर मिळवून देता येईल का? हा एक विचार आला. तर दुसऱ्या बाजूने इतरांसारखंच सरकारी पगार घेऊन गावात आराम करून घ्यावा, हा दुसरा विचार आला. खरंच अशक्यप्राय काम माझ्या वाट्याला आलं होतं.

मी गावचा पहिलाच ग्रामसेवक होतो. मी काम केलं तर पायंडा पडणार होता. मी आराम केला असता तर दुसरा कोणीतरी कामसू येईपर्यंत गावची स्थिती सुधारली नसती. ठरलं, मला काम करावंच लागेल.

"सायबानु आसास काय वो" बाहेरून आवाज आला. कोण आलं म्हणून उठलो.

ग्रामपंचायत नावाच्या वास्तूत माझी रहाण्याची सोय केली होती. एका चौथऱ्यावर चार कोनात चार खांब उभे करून ग्रामपंचायत उभी होती. भिंती जांभ्या दगडाच्या. बांधल्यापासून तिचा वापर करणारा मीच पहिला माणूस होतो वाटलं. कारण आल्यापासून सगळं साफ करण्यात अर्धा दिवस गेला. मग काय काय करावं लागेल याचा आढावा घेताना पावसाची एक जोरदार सर आली. त्या चंद्रमौळी छताची जाणीव करून

दिली. दहा ठिकाणी गळणारं छत असलेली पंचायत माझ्या राशीला आली होती. कुठे कुठे गळतंय ते पाहून रात्री झोपायची जागा नक्की केली आणि आडवा झालो. तेवढ्यात बाहेरून तो आवाज आला.

उठून दारातून पाहीलं तर बाहेर एक म्हातारबुवा हातात एक पुरचुंडी घेवून उभे होते.

"येव आत? नवीन ईलास. काय होया नुको ता बगुक इलंय."

म्हणजे हिरणं माझी काळजी करणारं गाव होतं तर. बरं वाटलं. म्हटलं, "या ना पण बसायला काय देऊ?"

"बसाक! ता कित्या! ह्यो पायच्यो हत ना. पुरे झाला. पण तुमका काय तफलीक नाय मां? आसात त सांगा. काय करूक येयत ताच बगुक ईलंय."

डोंगराएवढ्या गोष्टी समोर आ वासून उभ्या होत्या. काय काय सांगायच्या यांना.

"अहो छत गळतंय. एकच खोली. असं गळलं तर झोपणार कुठे?"

"आजची रात काढशाल? उद्या सगळाच करून देतय."

"आपण कोण?"

"मी येस्कर, म्हार वो. म्हणून भायर पायरेर बसलंय. तुमका शिवाशीव नुको. गावात सरकारी कोण ईले तर तेंका होया नुको बगुचा काम माजा. गावचो नेम(नियम) हा तो. किती दीस रवतलास?"

"मी इथेच रहाणार. ग्रामसेवक म्हणून नेमलाय मला सरकारनं."

"बापरे! हय रवशात? या घरात? दारय नाय वो घराक. साप किरडुवा ईली तर काय होयत तुमचा?..... काळजी नुको करू. ह्यो अंगारो लावा. गावात येताना हद्दीवर पिपळ बगीतलास ना! तेच्या वरच्या मुंज्याचो हा. गावचो राकणदार ना तो. काय होवचा नाय तुमका. उद्या येतंय नी सगळा घर बरोबर करतय. सुतार कुंभार सगळ्याकनी खळवटून घेवन येतंय. जाव मी?"

"नाव काय म्हणालात तुमचं?"

"इचारलास खंय? म्हणून नाय सांगाक. मी भिवा म्हार."

एवढं बोलून तो निघाला. आणि त्याचं बोलणं आठवून, बसल्या जागी माझ्या डोळ्यासमोरून डझनभर साप घरातून फिरतात असं वाटू लागलं.

भिवा गेला पण जाता जाता मनात भीती घालून गेला. खरंच रात्री मी झोपणार कसा? गच्च झाडा झुडपांनी भरलेलं ते गाव अनेक चावऱ्या, डंख मारणाऱ्या प्राण्यांनी भरलेलं होतं.

विचार करता करता लक्षात आलं की आपण छोटीशी शेकोटी खोलीच्या कोपऱ्यात केली तर प्राणी येणार नाहीत. पण शेकोटी करायला

लाकडं कुठे होती. बाहेर खूप लाकडं पडली होती. पावसा अगोदर सुकी असलेली ती आता चिंब भिजून गेली होती.

एवढ्यात लांबून दोन मुलं येताना दिसली. दोघांच्या डोक्यावर खुर्च्या होत्या. एकाच्या खांद्यावर एक कपड्या सारखं काहीतरी होतं.

"पावण्यानु भायरच उबे? थंडी नाय? थंडगार झाला. सोसात तुमका?" डोक्यावरच्या खुर्च्या पडवीत ठेवता ठेवता त्यातला एक जण मला विचारत होता. मला हसू फुटलं. दोघेही बारा चौदा वर्षांचे असतील. करदोट्यावर आत्ताच लंगोट आला होता. त्या पुढचा भाग पसरून लज्जा रक्षणाचा केवीलवाणा प्रयत्न ते करत होते. मागे लंगोटाचा मागचा भाग कुल्ल्यामध्ये घुसून नाहीसा झाला होता. बाकी सगळे दिगंबर. ते पूर्ण कपडे केलेल्या मला विचारत होते "थंडी नाय?"

गरिबीतून झालेला कडेलोट पचवून हे माझी काळजी करत होते.

"काय रे हे सर्व काय घेवून आलात? कोणी पाठवलं?"

"गावड्यानी दिला हा. येतहत ते. हय कायच नाय बसाक. सरकारी सायब रवक ईलेत. दोन खुर्च्यो, ही हातरणी झोपाक, ह्यो फाणस (कंदील) रातच्याक उजवाड होयो ना! म्हणून. फाणसात घासलेट भरला हा. जातव आमी. खाटलो घेवन येतव. मगे गावडे येतीत तुमच्याशी बोलाक."

गावावर मी पहिल्याच दिवशी फिदा झालो. मला फक्त भिवा म्हार भेटून विचारपूस करून गेला होता. गावडे कोण ते मला भेटले नव्हते. तरी त्यांनी एवढं सगळं माझी काळजी करत पाठवलं होतं.

गाव सुधारण्यासाठी सरकारने मला पाठवलं होतं. पण पहिल्या दिवसापासून माझाच मानसिक सुधार चालू झाला होता.

थोड्याच वेळात तीच दोन मुलं खाटलं घेऊन आले. आत भिंती जवळ व्यवस्थित लावून जाता जाता म्हणाले, "सायबानु सावचीतपणान बसा हां. वांयच डळमळता हा. पडलास तर लागुचा नाय पण किरडू बिरडू आला नी दुकावला तर चावात न्हय वो."

परत किरडू साप ऐकून मी धसकलो. रात्र वैऱ्याची होणार वाटू लागलं.

"ह्यो पिपळा वरच्या राकणदाराचो आंगारो पाठवलानी हा गावड्यानी. राती लावन झोपाक सांगल्यानी. काय होवचा नाय."

माझ्या पोटातला गोळा प्रत्येक जण वाढवत होता. लांबून कोणीतरी येताना दिसले. राजापुरी पंचाचा पुढचा सोगा पकडून ऐटीत डुलत येत होते. गावडे असणार हा अंदाज खरा ठरला.

"सायबानु! बरे आसास ना? भिवान सांगल्यान तुमी ईलास ते. पावण्याची सोय बगाक नुको? गावचो नेमच हा तो. गावची व्हयवट आमच्या हातात. सगळा पाठवलंय. आजून काय होया?"

"दोन चार सुकी लाकडं मिळतील काय हो?"

"काय रांधतलास काय? सुकाट(सुका मासा) बिकाट खातास ना? दोन भाकरी नी भाजक्या सुकाट तेल फकी लावन पाठवतय. रांदूक हा काय तुमच्याकडे! बायलेक नाय हाडलास?"

"लग्न नाय झालंय माझं अजून"

"अरे देवा! वो किती वर्सांचे तुमी! आजून लगीन नाय? किती थांबशाल? अशान घोड नवरी गावात तुमका. काय उपेग! अशेच मेलास तर गावात दुसरो मुंजो बसात आमच्या पिपळार."

हे तोंड फाटकं खास कोकणी रसायन होतं तर? काय बोलावं समजत नव्हतं.

तेवढ्यात ते दोघे स्वयंसेवक लाकडाचा एक भारा घेवून आले. एकाने विचारलं,"लाकडा पेटवून धुनी करू? पावसान थंडावला हा."

माझ्या उत्तराची वाट न बघताच दोघांनी पाच मिनिटात खोलीच्या कोपऱ्यात शेकोटी पेटवली. दोघेही पुढ्यात बसून मस्त हात शेकत बसले. मला शंका आली, त्यांनी शेकोटी स्वतःची थंडी पळवायसाठी केली की माझ्यासाठी?

दहा मिनिटं झाली असतील. गावडे गप्पा मारता मारता ओरडले,"मायxxxx नु शेकत काय बसलास! काम धंदो नाय तुमका? सायब काय होया आजून?"

मी मानेनेच नाय म्हणालो. थोडं अवघड वाटत होतं. हे माझी एवढी सरबराई करतायत आणि मी त्यांना साधा चहा पण पाजू शकत नाही. आता ते दोघे गेले होते. गावडे आणि मी दोघेच होतो. गावडे गावच्या गजाली सांगू लागले. आता सूर्य मावळतीला लागला होता. पायाकडे एक कानेटी सरसरत येताना दिसली. रात्रीची नांदी सुरू झाल्याचं ते लक्षण पाहून माझ्या पोटातला गोळा वाढू लागला.

आता समजत होतं. या गावात कोणीच सरकारी नोकर का टिकत नव्हता.

गावडेंच्या गजालीत माझं लक्ष नव्हतं. ते त्यांच्या जसं लक्षात आलं तसं म्हणाले, "काय बगतास? कानेटी? काय नाय करूची ती. कानात कायतरी घालून झोपा. ती काय करत नाय. कानात गेली तर मातर वायट. घर करता म्हणतत. पोराय घालता कानात."

यांच्या प्रत्येक वाक्याबरोबर माझ्या मनातली भीती वाढत होती.

तेवढ्यात गावडे म्हणाले, "सायबानु! लय थंडी हा वांयच लावया काय वो?" मूठ वळून आंगठा तोंडाकडे नेला होता. "मी पीत नाही. तुम्ही प्या."

"असा म्हणतास! पितय बापडो एकलो. आठ आणे हत? पैशे घेवन नाय ईलंय मिया." मी रुपयाची नोट काढून दिली. हे बरं झालं. चहा पाजू शकत नव्हतो. हा तरी पाहुणचार होतोय असं वाटलं.

रुपया खिशात घालत गावडे स्वतःशीच बोलू लागले. "आजून कसो नाय ईलो xxचो. आळशी मेलो. आजून भट्टी तापली नाय काय?" ते काय बडबडतायत ते मला समजेना. एवढ्यात एक माणूस आला.

"गावड्यानू! पंचायतीत बोलावलास ता? आज हय खंय?"

"दिसत नाय नवे सायब ईलेत. तेंची उठ बस कोण करीत! तुजो आजो?" कोकणी अर्क गावडे उधळत होते.

"बसून काय रवलं? काय हाडलंस ता दी आणि जायत रव. ह्यो घे रूपायो."

त्या माणसाने खिशातून बाटली काढली त्यांच्या हातात देता देता म्हणाला, "पयल्या धारेची हा. तुमका लागता तशी."

तो निघून गेला.

"तुमी नायच म्हणतास मग घेव मिया?" मी होय नाय म्हणायच्या आधीच खिशातून प्लास्टीकचे कळकट ग्लास काढून त्यांनी भरले व पहिला घोट मारला देखील. एक मिटकी मारत तोंड वाकडे तिकडे करत ग्लास खाली ठेवता ठेवता बडबडले "आज छान भट्टी जमलंली दिसता. अगदी पयल्या धारेची दिल्ल्यान हा."

हे पयल्या धारेचं प्रकरण मला समजत नव्हतं. विचारलं, "गावडे पयल्या धारेची म्हणजे?"

"काय वो माजी गरीबाची थड्डा करतास! शिकलंले तुमी. दारू कशी करतत म्हायत नाय?"

मग त्यांनी साग्रसंगीत दारूच्या जन्माचं शास्त्र मला समजावलं. शेवटी बाष्पातून पहिल्यांदा येते ती "पयल्या धारेची" हे अगाध ज्ञान मला दिलं. तोपर्यंत ग्लास आणि बाटली दोन्ही रिकामी होत आले होते.

"वायच घेतला असतास तर छान घोरला आसतास राती."

मला हसू आलं. हा गावडेंचा स्वभावरंग बरंच काही शिकवत होता. जाता जाता म्हणाले, "पाटवतय हा भाकरी नी सुकाट. जेवन छान नीज काडा. पण तो अंगारो लावक इसरू नकोत हा. तो मुंजो दिवसाचो पिपळार रवता. आणि रातीचो गावात येवन सगळ्याभर नजर फिरवत जाता. काय तेका पसंत नाय पडला तर धुमशान (आरडा ओरड करत गोंधळ) घालता."जाता जाता त्यांनी माझ्या उरल्यासुरल्या हिम्मतीवर घाला घातला.

ते गेले आणि एकटा पडवीत बसलो. थोड्या वेळात आभाळ भरून आलं आणि काळोख भरभर वाढू लागला. आत येऊन मी खाटीवर बसायला बघितलं. जरा हललं की ती डगमगे आणि विचित्र आवाज काढे. दिवस भराच्या सर्व गोष्टींनी मनावर एवढं दडपण आणलं होतं की

कुठलाही आवाज आता मला मुंज्याचाच वाटत होता. दमलो थकलो होतो तरी झोप येणार नाही याची पक्की खात्री झाली होती.

गाव सुधारणेवर, सरकारी मदती मिळवण्यावर विचार करू लागलो. पोटातली भीती घालवण्याचा तो प्रयत्न होता.

आता रात्र पडत होती. उठून कंदील लावला. वात मोठी ठेवली. जास्त प्रकाशात भीती कमी वाटेल हा अंदाज. एवढ्यात एक खांद्यावर कांबळे घेतलेला तगडा माणूस घरात शिरला. जमिनीवर ठेवलेल्या कंदीलाचा खालून वर जाणाऱ्या प्रकाशाने त्या माणसाचं रूप भयानक केलं होतं. हाच तो मुंजा. मी थरथरू लागलो. बाहेर पाऊस आणि विजांचा कडकडाट आधीच सुरू झाला होता. हा भयानक मुंजा माझ्या समोर पाण्याने निथळत उभा होता. भीतीने मी थरथरत होतो. माझ्या हलण्याने खाटलं एका लयीत कुरकुर करीत होतं.

"गावड्यानी जेवाण धाडला हा. ह्या घ्या." माझ्या खाटल्यावर त्याने कागदात गुंडाळलेली भाकरी ठेवली. धुनी केलात? बरा हा. भिजलय वो पावसात. वायच शेक घेतय. "असं म्हणत तो शेकोटी पुढे बसला.

हा मुंजा नव्हे, गावडेनी पाठवलेला माणूस आहे हे माहीत पडून थरथर आणि खाटल्याची कुरकुर दोन्ही थांबली होती. तो शेकत बसला त्याची सोबत होती. तगडा गडी होता. डोक्यात प्रकाश पडला,

“नाव काय रे तुझं?”

"धाकू! सगळ्यात धाकलो (लहान) म्हणून धाकू म्हणतत."

"रात्री रहातोस माझ्या बरोबर?"

"नाय वो! आज बायलेन कोंबडी रांधली हा. घरात इल्लंली कोणाची तरी. दोन दिसापासून झाकून ठेवललान. आज खुर्दो करतली. पावस हा. थंड हा. मकमकीत जेवन झोपाची मजा सोडून हय खय रवतलंय!"

माझा बेत सपशेल फसला.

"येतय मिया. भाकरी खावन घेवा. थंड झाली तर खाशात कशी?" मला उपदेश करत तो बाहेर पडला आणि मी परत एकटा झालो..

खरंच मुंजा असेल का? का हा या अशिक्षितांचा भ्रम आहे? आपण शिकलेलो आहोत या भाकडकथांवर विश्वास ठेवून सुधारणा कशी करणार. सकाळपासून जे जे भेटले त्या सर्वांनी मलाच बदललंय. दहा तासात माझा पार भित्रा भागुबाई केलाय.

आणि पुढ्यात काळोखी, पावसाळी, विजांचा कल्लोळ करत रात्र कमरेवर हात घेऊन उभी आहे. हसते आहे. कशी रात्र काढतोस तेच बघते असं खिजवते आहे. कंदीलाच्या वाती कडे मी एकटक पहात, त्या मंद प्रकाशाच्या आधाराने भीतीला पळवायचा केविलवाणा प्रयत्न करतो आहे.

आत्ता कुठे आठ वाजत आहेत. दहा अकरा तासानी उजाडेल. एक एक पळ तासाचं वाटतंय. कशी जाईल आजची रात्र?

पेपर उघडून पुडी पाहीली तीन सणसणीत भल्या मोठ्या भाकऱ्या गावडेनी पाठवल्या होत्या. अगदी आतल्या भाकरीत एक मोठा सुका बांगडा भाजून तेल तिखटाने माखून पाठवला होता.

हळू हळू जेवणात मन गुंतवलं. भाकरी थंड होत आली होती पण अजूनही उब पकडून होती. छान लागत होती पण तीन भाकऱ्या संपवणं मला शक्य नव्हतं. पोटभर खाऊन देखील एक भाकरी आणि एक चतकोर राहिला. पेपरात गुंडाळून ठेवला. आणि धुनीतली लाकडं चाळवून पेटती केली. आता झोपूया उगीच जागं रहाण्यात अर्थ नाही असं ठरवून आडवा झालो डोळे मिटतो न मिटतो तोच विजेचा कडकडाट अगदी जवळून झाला. चादर डोक्यावरून ओढून पाय पोटाकडे घेत गुटली करून झोपायचा प्रयत्न करू लागलो.

घरापासून, आपल्या लोकांपासून लांब रहाणं, तेही अशा डोंगरातल्या कोकणी गावात किती असुरक्षित असतं ते अनुभवत होतो. उद्याची सकाळ लवकर कर असा धावा करत झोपायचा प्रयत्न करत होतो.

जे व्हायचं ते होतच असतं. डोक्यावरून पांघरूण घेऊन होणारं काय टळणार नव्हतं. पण मग जरा सुरक्षित का वाटत होतं?

त्या उघड्या बोडक्या घरात दोन्ही दारं टळटळीत उघडी. दारंच नव्हती. भिंती मातीच्या. खिडक्यांना फक्त गज होते. एके काळी दरवाजे लावल्याच्या खुणा होत्या. पण दारं गायब होती. बाहेर पाऊस हौदोस घालत होता. एकदम् लखख प्रकाशाने खोली उजळून निघाली. काही सेकंदात कडकडत वीज पडल्याचा आवाज आला.

पांघरूण केव्हाच बाजूला झालं होतं. परत प्रकाश पडला. खोलीत काना कोपऱ्यात नजर फिरवली. सगळं काही व्यवस्थित होतं. कुठलाच प्राणी अजून तरी आला नव्हता. अशा पावसात मुंजा गावात फेरी मारायला निघेल का? हा विचार आला. कोणीच बाहेर पडणार नाही तर तो तरी का बाहेर पडेल? असं वाटून शांत होतोय तोच दुसरा विचार आला. मुंजांना, भुतांना पाऊस वीज यांची भीती वाटेल? शक्य नाही. ते या जगातले नाहीत. त्यांना मोक्ष मिळेपर्यंत कसलीच भीती नाही. पण भुतं, मुंजा, हडळी असतात तरी का, की एक समज आहे नुसता?

किती वाजले? घड्याळात पाहीलं. ९.३०च झाले होते. वेळ मुंगीच्या चालीने पुढे सरकत होता. पावसाचा जोर आणि आवाज आता कमी होत आला होता. बाहेर डरांव डरांवचा घोष बेडकांनी लावला होता. त्यांची सोबत पण धीर देत होती. ते तर पूर्ण उघड्यावर होते. स्वछंद भटकत होते. मुंजाच्या पायात आले तर तो त्यांना मारत असेल?

माझे विचार स्वैर धांवत होते. आणि मी स्वतःला पांघरूणाने घट्ट गुंडाळून घेत होतो.

पाऊस थांबला होता. दुरून आवाज येऊ लागले. कोल्हेकुई चालू झाली होती. हळू हळू आवाज जवळ जवळ येत होता. हे माझ्या घरात तर घुसणार नाहीत? असा विचार येतो न येतो तोच त्यांचा आवाज घराच्या अगदी मागच्या बाजूला आला. माझी घाबरगुंडी उडाली. हे मागच्या उघड्या दारातून सहज आत येणार वाटू लागलं. मी पांघरूण घट्ट गुंडाळून घेतलं. पुढच्या पांच दहा सेकंदात आवाज दूर जातोय असं वाटू लागलं. आणि खरंच कोल्हे थोड्याच वेळात लांब गेलेल्याचा आवाज येऊ लागला. मी पांघरूणातून बाहेर आलो. कोल्हा तर पक्षी, कोंबडी खातो. माणसाला घाबरून पळून जातो. मग मी घाबरलो का? मग हसू आलं. आता आले तरी घाबरायचं नाही ठरवलं.

पाऊस थांबला होता. कोल्हेकुई थांबली होती. डरांव डरांव च्या तालावर मला गुंगी चढू लागली आणि केव्हा झोपलो कळलंच नाही.

जाग आली ती मांजराच्या गुरगुरण्याने आणि कोणाच्यातरी चीं चीं अशा आवाजाने. पांघरूण उडवून मी पाहिलं तर काटेरी पिसेवालं साळुंद्र आणि मांजर भांडत होते. मजेत बघत बसलो. ही झुंज जन्मात पाहीली नव्हती. थोड्याच वेळात मांजर जिंकलं आणि साळुंद्र तुरू तुरू चालत मागच्या दारातून अंधारात नाहीसं झालं.

घड्याळात पाहीलं अडीच वाजले होते. सहा वाजायला बराच वेळ होता. कंदीलाच्या प्रकाशात दिसलं मांजराने भाकरी आणि आत उरलेला मासा फस्त केला होता. मी त्याला बाहेर काढलं नाही. असू दे तेवढीच सोबत.

बाकी सर्व ठीक होतं. परत झोपायला गेलो मन बरंच स्थिरावलं होतं. पावसाचा, बेडकांचा, कोल्ह्यांचा सर्व आवाज बंद झाले होते.

बारा वाजून गेल्याला दोन तासावर झाले होते. मुंजा फेरी मारूनही गेला असेल. आता शांत झोपू म्हणून आडवा झालो. केव्हा झोप लागली कळलंच नाही.

बाहेर लांब कुठल्या तरी वाडीत गोंधळ होऊन आरडा ओरडा चालू झाला त्याच्या आवाजाने जाग आली. तो आवाज जवळ येत गेला. उठलो. उघड्या दारातून रस्ता नजरेत येत होता. एक बाई अंगात आल्या सारखी घुमत होती. चार बायका तिला आवरायचा प्रयत्न करत होत्या. मागून एक दोन पुरूष त्यांना सोबत करत होते. सगळेच गावाच्या बाहेर चालले होते.

एवढंच समजलं की तिच्या अंगात आलंय आणि ते उतरवायला सगळे पिंपळाकडे चालले होते.

चार वाजले होते. सकाळ व्हायला अजून दोन अडीच तास होते. सगळ्या घटनांनी झोप उडवली होती. मग बसून काही स्तोत्र म्हणून

झाली. काही भजनही गाऊन झाली. मग थोडं एकाग्र चित्त बसलो. लांब कुठेतरी कोंबडा आरवला. रात्र संपत आली होती. मी एकसंध ठणठणीत उभा होतो. ती रात्र संपल्याचा आनंद झाला. हिरण्यातला पहिला दिवस संपला होता. आज नवा दिवस काय शिकवतो पाहू. पण एक समजलं मुंज्या ही एक वदंता आहे. बस्स.

बॅग उघडून चहा पत्ती व साखरेचा डबा काढला. दूध नव्हतंच. काळा तर काळा पण चहाची गरज वाटत होती. शेकोटी कडे आलो. तीन लाकडं शेकोटीच्या बाजूला लावून चूल बनवली पाण्याचं पातेलं ठेवून जाळ मोठा करायसाठी लाकडं हलवली. तर खोलीच्या कोनात काहीतरी हलल्याचा भास झाला. पाहीलं तर तिथे एक वेटोळं पडलं होतं. बापरे साप आहे की काय? दचकून मी मागे झालो. सापाची तशी भीती वाटत नव्हती. जवळ जायला भीती वाटे एवढंच. काठीच्या आपटण्याने ते पळून जातात आणि पाय पडून किंवा इतर कशाने त्यांना दुखावलं नाही तर ते काही करत नाहीत, या गोष्टी कित्येकांनी सांगितल्या होत्या.

एक लाकूड घेऊन आपटू लागलो. काहीच हालचाल दिसली नाही. माझ्या मनाचे खेळ होते ते. एका दोराची गोल वाळलेली गुंडाळी पडली होती. एका दिवसात मला हिरणं गावानं भिन्नट नेभळट करण्याची किमया केली होती.

आता आरामात चहा करून प्यालो. बाहेर काळोख होताच, पण चारी बाजूनी कोंबड्यांच्या बांगा सुरू झाल्या होत्या. केव्हाही उजाडणार होतं.

बाहेर पडवीत आलो तर अगदी पुर्वेच्या ढगांचे शेंडे रंगू लागले होते. अनिमिष नेत्रांनी मी ते दृष्य पहात बसलो. हळू हळू रंग बदलत होते. पूर्वेला विरळ ढगांच्या गर्दीतून किरणांचे झोत वेगवेगळ्या दिशेने फाकू लागले. जणू काही कित्येक रंगांचे टॉर्च ढगांवरून कोणी तरी पृथ्वीवर मारत आहे असंच वाटत होतं. सूर्य मात्र ढगांच्या वरच दडून बसला होता. "मित्रा ये रे" अचानक मनात आलं. त्याच्या दर्शनाला आज मी किती आतुरलो होतो? असं कधीच घडलं नव्हतं

सूर्याचा एक रात्रीचा विरह कसा असह्य होतो ते अनुभवलं होतं.

"काय सायबानु उठलास? नीज लागली ना?" धाकू पाण्याची घागर घेवून येत होता.

"सकाळी सकाळी गाळी खाल्लंय पोटभर. पाणी आणूचा इसारलंय न्हय वो राती. गावडेनी खंडीभर गाळी दिल्यो नी म्हणाले, भाकरी घशात खेपून पावणो मेलो तर तेचो मुंजो तुकाच पकडात बग. धांवत इलंय. तुमका भायर उबे बगून बरा वाटला. सुटलंय."

परत मुंजा तोही माझा? दिवसाच्या सुरवातीलाच धाकू मुंजा माझ्या मागे लावून देत होता.

दररोज दिवसाची सुरवात जर मुंजाने होणार असेल तर लवकरच माझा मुंजा झाल्या शिवाय राहाणार नाही, वाटू लागलं. धाकू गेला. गरम गरम चहाचा आस्वाद घेत मी हिरण्याचा निसर्ग न्याहाळत बसलो होतो. महिन्यापूर्वी पेरलेली शेती लावणीला आली होती. आता जोरदार पाऊस आला की सगळे लावणीत गुंतणार होते.

सूर्य नेहमीसारखाच ढगांशी लपंडाव खेळत उगवत होता. मधेच किरणे हिरण्याला उजळीत होती. रस्त्याच्या समोरच्या बाजूने जास्वंदीची झाडे मधूनच उगवलेली दिसत होती. छान तजेलदार फुलांनी डंवरली होती. मधून मधून असलेल्या काजूच्या झाडांना जांभळट गुलबट पालवी फुटत होती. निसर्गाने हिरण्याला भरभरून दिलं होतं. ते पहात किती वेळ गेला समजलं नाही.

लांबून आवाज येऊ लागला म्हणून पाहीलं. पाच सहा लोक येताना दिसले. एक दोन बायकाही होत्या. तिघा चौघांच्या डोक्यावर लाकडी सामान दिसत होतं. दारं खिडक्यांचं सामान होतं ते. तयार दरवाजे. खिडक्यांची तावदानं? मापं न घेता एका रात्रीत बनली? मग समजलं. पंचायतीची ही खोली वापरली जात नव्हती. वाळवी लागू नये म्हणून सुतार दारे खिडक्या काढून घेऊन गेला होता. आता मी राहाणार म्हणून घेऊन आला होता. पुढच्या दोन तीन तासात सगळी दारं खिडक्या बसवून

झाली. दारांची घडण एकदम जुनी होती. आतून दार बंद करायचं असेल तर एक लाकडाचा भक्कम धोटा गोल फिरवून दुसऱ्या दारा मागे लावलेल्या ढाच्यात भरला की दार आतून बंद. बाहेरून बंद करताना एका दाराच्या चौकटीवर तीन कड्यांची एक साखळी. तर वर चौकटीवर एक गोल रिंगची मागची दांडी आरपार घुसवून वाळलेली. दारावरची ती साखळी या रिंग मध्ये अडकवली व कुलूप लावलं की बाहेरून कडेकोट बंद. सगळं काम भक्कम. राजवाडी. मनात आलं रहा बेटा या सरकारी महालात. आता दारं खिडक्या लागली. कोणाचीच भीती नाही. मुंजाची पण. परत मुंजा? हाट! जरा पण मुंजाचा विचार करायचा नाही. मुंजा नाहीच तर का घाबरायचं!

काम चालू होतं म्हणून पडवीत बसलो होतो. आवाज कसला झाला म्हणून मागे पाहिलं तर एका बाईने माझं सगळं सामान बाहेर काढायला सुरवात केली होती. ती आतली खोली रिकामी करत होती. थोड्याच वेळात खुरप्याने जमिनीच्या पोपड्या उखडायला त्यांनी चालू केलं. आणखी दोन मुली पण आल्या. चौघींनी तासाभरात पोपड्यांचा हा ढीग केला. तो बाहेर टाकेपर्यंत मुली कुठून तरी शेण घेऊन आल्या. त्यांनी जमीन सारवून खोली एकदम नवी केल्यासारखी सजवली.

मला समजत नव्हतं मी न सांगता हे काम कसं काय करतात. याचा खर्च कोण देणार? मला सरकारने खर्चाचं बजेट दिलेलं नाही. हा खर्च माझ्या डोक्यावर तर नाही ना पडणार?

मी सुताराला तसं विचारताच त्याच्या उत्तराने चक्रावलो.

"कसलो खर्च घेवन बसलास. पंचायत आमचीच. पंचायतीचं काम म्हणजे आमचाच वो! आमीच करतलं. नाय तर काय देव येतलो की मुंजो येतलो?"

वा! असा एकोप्याचा विचार असला तर माझं काम सोपं होणार होतं. मी मनात सुखावलो.

मला काम नव्हतं म्हणून मी पेटी उघडून भांडी बाहेर काढली. स्वच्छ घासून पुसून तयार ठेवायची, आतापर्यंत गावड्यांनी जेवणाची सोय केली होती. आता आपलं आपण करावं ठरवलं.

"गे बाय! भांडी घासतलात? तुमी रांधतलात? बायलेक नाय हाडलात? देवा ती भांडी माज्याकडे हिरीर जावन झळझळीत करून हाडतय." एक बाई हुकुमशहा सारखी मला विचारतही होती व मोठ्या आवाजात दरडावतही होती. पण त्यातून काळजी पण ओसंडत होती. बायकोशिवाय हा माणूस घरची सगळी कामं कशी करणार ही काळजी. ती भांडी घेऊन गेली. आणि सुतार मला सल्ला देऊ लागला.

"बायलेक हाडाचा वो. कसा रामासारक्या शीतेक बरोबरच ठेवचा. रामान नाय शीतेक रानातून फिरवल्यान? एक दोन नाय चौदा वर्सा. घेवन येवा तिका लवकर."

"काय घेवन येतले! लगीन खंय झाला तेंचा?" गावडे केव्हा आले ते माहीत पडले नाही.

आजच्या दिवसात दारं लावून झाली. सारवण झालं. भांडी 'झळझळीत' घासून आणून एका पोत्यावर त्या बाईने छान मांडून ठेवली.

"चूल नाय. लिपाक होई. नायतर रांधतले कशे?" ती मगाचीच बाई काळजीने विचारत होती.

"उद्या कुंबार येतलेत घरावरचे नळे परतूक. तेंका सांगाक होया एक चूल लिपून देवा हेंका. तवसर भाकरी पाठवू आमी." गावडेनी आपला मानस सांगितला. मग लग्न आणि जेवण दोन्ही विषय बंद झाले. संध्याकाळ होत आली होती.

"येवा रे आता तुमी. काय रवला आसात तर उद्या करा ता काम. जावा आता." गावडेनी हुकूम सोडला. सगळे भुरूभुरू निघून गेले. मी आणि गावडे गप्पा मारत होतो. मधेच मागून आवाज आला, "मालकानुं तुमचा कंत्राट हाडलंय. घेवा." तो कालचाच माणूस आला होता.

"कालच्या सारकीच हा ना? पयल्या धारेची? नायतर पैशे देवचय नाय हा."

"माका काय म्हायत नाय? तुमका कशी लागता ती. खुष होशाल बगा."

तो थोडा वेळ रेंगाळला मग म्हणाला, "पैशे देतास?"

"अरे एक ही चपटी बाटली आठ आप्याक देतं ना रे? काल रुपयो दिललंय ना? मग रांडेच्या आता कसले पैसे मागतं?"

"हां नाय! इसारलंय. मालकानुं आज काय तशी इक्री नाय होवक. घराक जाताना पोरंका कायमाय खावक नेवक होया. आज देवा. मग पाटसून बगुया काय ता."

गावडेनी माझ्याकडे पाहीलं. मी समजलो. खिशात हात घातला.

"आठ आणे देवा तेका. नायतर गेले समजा." माझ्या खिशात रुपयाचा शिक्का होता. तो रुपया घेऊन गेला.

गावडेनी मग खास गजाली चालू केल्या. बाटली कमी कमी होत होती आणि गजाली रंगतदार होत होत्या. मधेच म्हणाले, "काय वो जात काय तुमची? हय कोण गावली तर लग्नाचो बार उडवुया काय वो?"

मी गडबडलो. सरकारी कोट्यातून नोकरी मिळालेली. जात सांगितली असती तर उद्यापासून कोणी आले नसते भेटायला. पाणी मिळाले नसते यांच्या कडून. जात पात आणि बलुतेदारी जिवाभावाने कवटाळली होती त्यांनी.

"आम्हाला जात सांगायची बंदी आहे. जात सांगितली की जातवाले येतात कामं करवून घ्यायला. वशिला तो. नोकरी जाईल माझी." काय येईल ते बरळत होतो.

"रवांदे रवांदे (राहू दे) आता जातीच बदलतं हत. वकील डाकतर, सरकारी बाबू, आणि काय काय नवीन जाती आयकतंव. पण आमी आजून जुन्यातच वावरतव. नवीन आमका काय पटणा नाय वो. मुंजो भडाकलो तर?"

बाटली संपली होती. रात्र पडत होती. गावडे घरी निघाले आणि माझी सुटका झाली.

रात्री कामाची यादी तयार करत बसलो. दारं खिडक्या लागल्याने जीव शांत झाला होता. धाकू भाकर घेऊन यायचीच खोटी. ती खाऊन मस्त झोप काढणार होतो.

रात्री धाकू भाकरी घेऊन येईपर्यंत खाटीवर आडवा पडून विचार करताना गावडे बरोबरची जुगलबंदी आठवली. मी विचारलं, "गावडे तुम्ही नायतर गावातल्या कोणी मुंजाला पाहीलय का?"

"कोणाक दिसणा नाय तो. बिथारलो तर सरळ मानगुटेर बसता. हैराण करता. माणसाक केवा केवा मारुनय टाकता."

"किती वर्ष झाली. कोण मेला त्याचा मुंजा झाला?"

"वो काय तुमका इश्वास वाटत नाय? माज्या आज्याक तेंच्या आजान सांगीतलल्यान. कोणाचो मुंजो तो. भटाचो पोर होतो. चार दिसार

लगीन होता नी पिपळाबुडी साप चावन मेलो. तेचो मुंजो झालो. वोगीच संशाय घेव नुको. तुमका हिसको दाकवीत."

"म्हणजे तो नक्की कोणाचा मुलगा, किती वर्षांपूर्वी गेला हे कोणालाच माहीत नाही?"

"वो! नको वो असा बोलू. आज रातीक येयत तुमका नी माका दोगांकाय हैराण करीत. तो आसा. सगळा गाव मानता ता काय खोटा?"

मला हसू आलं. गावडे आता उत्तर सापडत नाही म्हणून लोकांचा निर्वाळा देत होते. चार सहा पिढ्यांपासून चालत आलेला हा मुंजा एक शेंड्या बुडख्या शिवायचा समज गावात पसरवला होता. का? कशासाठी? या प्रश्नांची उत्तरं शोधली पाहिजेत तरच यांचा विश्वास उडवणे शक्य होईल.

रात्र छान गेली. आदल्या रात्रीचं जागरण आणि बंद दारं खिडक्यांनी खूप धीर आला होता. मुंजा हा एक समज आहे याची खात्री झाली होती. झोपण्या अगोदर कामांची यादी तयार केली. त्यामुळे कामाला सुरुवात केल्याचं समाधान होतं.

बिडीओ खुर्च्या टेबल वगैरे ऑफिसच्या कामाला लागणारं सर्व सामान पाठवणार होता. सरकारी कारभाराप्रमाणे ते आठवडाभर तरी येणार नाही याची खात्री होती.

शांत झोप लागली. सकाळी चांगला उजेड पडल्यावर जाग आली होती. धाकूला सांगून ठेवलं होतं, सकाळी येताना कपभर दूध आण. चहा करायला ठेवला व त्याची वाट पाहू लागलो. आज त्याला का उशीर होत होता?

थोड्याच वेळात आला. म्हणाला, "धनी रातभर झोपाक नाय. मुंजाचो घोर लावन बसलेले रातभर. राती येवन मारीत म्हणा होते. तुमका नाय नाय त्यो गाळी घाला होते."

बापरे म्हणजे आजपासून गावडे मनात राग ठेवून यायचे बंद होणार? गावडे रागावले तर सगळं गाव रागावणार माझ्यावर. गावात रहाणं शक्य तरी होईल का? झालं दोन दिवसात मी मोठा घोटाळा करून ठेवला होता. आता काय?

दोन दिवस हिरण्याचं पाणी प्यालो होतो. एक जबरदस्त कल्पना आली. "धाकू काल मुंजाने मला घाबरवून सोडला रे. रात्री दार घडघड वाजवत होता. गुरगुरत होता. जाताना म्हणाला, तुमच्या भाषेत, नवीन आहेस गावात म्हणून सोडतो. परत मला मानत नाहीस असं जरापण दाखवलंस तर जीव घेईन तुझा. त्याचा राग किती दिवस चालतो रे?" मी मस्त लोणकढी ठोकून दिली.

"वो काय सांगतास काय! सोडल्यान तेणी तुमका? चिडलो तर आयकत नाय. तुमका सांगतय आजच कोंबो मारूया पिपळाखाली. उशीर नुको. शांत करूया तेका. गाराणा घालूया. जातय मिया. मालकांका सांगतय ह्या सगळा." घाकू एवढं बोलून लगबगीने निघून गेला.

मी शांतपणे गरम गरम चहा प्यायला घेतला. भटजींच्या मुंज्याला कोंबड्याचा प्रसाद? वा! रे वा! हिरणेकरांनो. मला हसूं फुटलं. गोळी बरोबर लागणार याची खात्री झाली.

हिरण्याच्या पाण्याने कोकण्यांची बुद्धी मला दोन दिवसात बहाल केली होती.

दिवस वर येत होता. आठ वाजले असतील. आठदहा पोरं आणि एक बैलगाडी येताना दिसली.

गाडीतून छपरावर घालण्यासाठी नळे घेऊन कुंभार आला

होता. बरोबर आठ दहा तरुण पोरं पण होती. दोन बाया पण होत्या.

येताच कुंभार म्हणाला, "नळे परतलंव (कौले व्यवस्थित लावणार). फुटलंले बदलतलव. तुमची बायल नाय समाजला. धा बारा जणांचा जेवाण करूक म्हणून बायकांकाय घेवन इलंव. तेंका तांदूळ नी काय ता द्या. सगळ्यांचा जेवाण करतीत. तुमी आरामात बसा."

बापरे शेराचा भात जेवणारे हे लोक. एवढ्या लोकांसाठी तांदूळ कुठे होते माझ्याकडे. सांगितलं तर म्हणाले, "पाष्टेकडे पाठवतय एका

झीलग्याक(मुलाला). पाष्ट्याच्या दुकानात सगळा गावातला. तो हिशोब पाठवीत उद्या परवा. तेवा पैशे द्या. तुमका "नाय" नाय म्हणूचो. सरकारी माणूस तुमी. पगाराक पैशे भागवल्यास तरी चलात"

मग एक बाई पुढे आली, "पाष्ट्याकडे पाटवतास मगे सांगतय ता घेवन येवा. तांदूळ दोन पायली, चण्याची डाळ शेरभर आमटेक, कणयो शेरभर नी दुध दोन शेर खीरीक, साकर शेरभर. बाकी मीठ मिरची मिया हाडलंय. काय रवला तर पाठवुया परत कोणाक तरी. पाष्टे काय एका ढेंगावर हा."

हे ऐकताना माझी ढेंगं कापायला लागली. माझा पगार तो किती? घरी पैसे पाठवायचे ते वेगळे. आणि इथे हे लोक माझ्या पोर्याच्या लग्नाची मेजवानी करायला चाललेत. ते ही मला न विचारताच, माझ्या लग्ना आधीच.

तेवढ्यात भिवा म्हार येताना दिसला. त्याच्याशी गप्पा मारताना आलेला ताण घालवायला बरं. "भिवा आलास! ये. अरे यांनी जेवण इथेच करायचं ठरवलंय. माझ्याकडे एवढी मोठी भांडी कुठे आहेत?"

"खेका चिंता करतास! सगळे मिळून करतले. भांडी नसली तर देवळात्सून हाडतीत. तुमी निवांत बसा. वो ह्यो रिवाज आसा. तुमी यजमान तुमचा घर परतहत ना? नवे नळे घालतले ना? मगे तेंका जेवाण घालूक नुको? आणि आमकाय मानकरी म्हणान?"

"मानकरी? किती मानकरी येणार?"

“जास्त नाय वो मिया वेस्कर म्हणान, सुतार काल भेटलात तो, लोहाराचो पांडो, कुंभार इलोहा तो काय, चांबाराचो शितलो नाय येवचो. या वर्साकच बापूस खपलो न्हय तेचो. वरीसभर खंय जायचा नाय. गावडे येतले भेटलास तेंका. गांवकरांचे गणपत येतले. भटजी नाय जायत अशे खंयव. सोवळा न्हय वो तेंचा. बगा असे चार पाच येतले." मी मनात मोजले ते सहा झाले होते.

या कोकण्यांची एक मजा वाटली. कोणत्याही गोष्टीचे यांचे उत्तर पाल्हाळ लावून साग्रसंगीत आळवीत. शंकेला स्थान नसे. नाव गाव जात पात सगळ्यासकट सांगत.

दुसरी गोष्ट, सुतारानी सांगितलेलं पंचायत आमचीच, आज कुंभार व मानकरी जेवणावळ घालून माझ्याकडून सर्व वसूल करत होते. काल गावाची असलेली पंचायत आज मी रहातो म्हणून माझी झाली होती? कुठलाच तर्क लागत नव्हता.

आता पोरं छपरावर चढून नळे उचलून इकडचे तिकडे लावू लागले. फुटके नळे खाली टाकत होते. काम मात्र वेगात करत होते. जेवणा अगोदर काम संपवायचा इरादा दिसला. आणि त्यांनी संपवलं देखील.

जेवायला सगळे मानकरी, बलुतेदार आले. गावातील भटजी सोडून सगळ्या घरची पोरं आली होती. रानातल्या केळीच्या पानांचे गठ्ठे पोरानी

आणले होते. सगळे जेवून मस्त आराम करत पहुडले. कोणी जमिनीवर टॉवेल, पंचा अंथरून तर कोणी दगडाची उशी करून ओल्या जमिनीवर. मानकरी लोक जेवून घरी निघून गेले होते.

मी सर्व प्रसंगाचा विचार करत खाटल्यावर आडवा झालो. जेवण चांगलंच रुचकर होतं. खीर त्या लोकांनी आग्रहाने वाढली होती ती आता आपले रंग दाखवत होती. डोळे केव्हा मिटले आणि गाढ झोपलो समजलं नाही.

सकाळी उठलो तर दारात गावडे हजर. "काय वो! मुंजान आज काय केला नाय मा? काल इल्ललो म्हटलास म्हणून आज रातीक तुमका जीतो ठेवता की मारता तेचो घोर लागललो. राती झोप पण लागाक नाय. सकाळी सकाळी ईलंय बगुक."

"मी बरा आहे. काल कोणच नाय आलं. मी पहिल्यांदा घाबरलो होतो पण मग झोप लागली. आत्ता उठलो."

"चला! बरे आसास समाजला, जीव थाऱ्यार ईलो. आज नाय त उद्या कोंबडो कापून शांत करूया मुंज्याक."

"अहो गावडे, तो आता शांत झालाय. मी जाणतो असल्या गोष्टी. मी भुतांनाच काय देवचारांना पण शांत करतो. म्हणून तर एकटा रहायची

हिम्मत केली. नायतर भुतांनी भरलेल्या कोकणात एकटा कोण राहिल का?" मी जबरी लोणकढी ठोकून दिली.

"काय म्हणतास काय? मुंजो काय करूचो नाय तुमका?"

"नाही. बघा तुम्ही. चार आठ दिवसात समजेल तुम्हाला."

गावडे माझ्याकडे विचित्र नजरेने पहात होते. त्यांना विश्वास बसत नव्हता.

"बरं गावडे आजपासून मी काम सुरू करतोय. सगळ्या वाड्या एक एक करून मला पहायच्या आहेत. लोकांची ओळख करून घ्यायची आहे. त्यांची घरं पहायची आहेत. गावात काय सुधारणा करायची ते बघायचंय. कोणाला बरोबर देता का? मला रस्ते पण माहित नाहीत."

"आमच्या धाकूक घेवन जा. केवा पाठवू?"

"द्या पाठवून तासाभरात. "मी आणि धाकू निघालो दोन वाड्यांमधे खूप अंतर होतं मधे वेळ मिळाला की होईल तेवढी गावडेंची माहिती काढायचा प्रयत्न करत होतो.

पहिल्या वाडीत लोकांची ओळख झाल्यावर व इतर माहिती विचारून झाल्यावर, मी मुंज्याचा विषय मुद्दाम काढायचो. बोलायचं आणि सोडून द्यायचं धोरण ठेवलं होतं.

माझ्या मनात असलेला मार्ग मी पडताळणार होतो.

पहिली वाडी घेतली ती गावडेंची होती. गावडेवाडी. सावध होतो. पाच सहा घरी गेलो. मुंजाने मला घाबरवलं पण मी त्याला बधलो नाही. मी भुतांना घाबरत नाही. त्यांना मी बांधू शकतो. सांगितलं की ते माझ्याकडे घाबरत नजरेने बघत. मग मी निघे.

"वो सायब तुमका "शिद्दी"(सिद्धी) हा? देवचार, हडळ, मुंजो कोणाकय सरळ करतास? माका शिकवशात काय तो मंतर?" धाकू विचारत होता.

"शिकवेन पण कोणाला सांगायचं नाही. तुझ्या मालकांकडे पण बोलू नको. मला ही विद्या येते हे पण सांगू नको."

"नाय बोलूचंय."

"आणि अमावास्येला काळोख्या रात्री पिंपळाखाली यायची हिम्मत दाखवशील?"

"तुमी असल्यावर पिंपळा खालीच काय, मसणातय येयन."

मला माझं काम लवकर होणार असं वाटू लागलं.

"एक काम कर. उद्या दिवसा स्मशानात जाऊन बचकाभर राख आणशील?"

"दिवसाच ना? हाडतंय बगा उद्याच."

घरी परत निघालो होतो. वर आभाळ भरून येत होतं. ढग एवढे गडद होते की तिन्हिसांजा झाल्या सारखं वाटत होतं. कोणत्याही क्षणी पाऊस

सुरू होईल म्हणून झपझप पावले उचलू लागलो. घरी पोचतच होतो एवढ्यात सुसाट वारा आणि पाऊस सुरू झाला. पाऊस, वाऱ्यामुळे एकदम तिरका होऊन आम्हाला झोडत होता. थंडगार टपोरे थेंब चेहऱ्यावर आपटत होते. पुढच्या पाच मिनिटात आमच्या चारी बाजूनी पाण्याचे लोट वाहू लागले. सगळी कडे पाण्याचे लोट उताराच्या दिशेने सुसाट धावत होते. जांभ्यादगडाने बनवलेल्या पाऊल वाटेचा आता एक छोटा ओढा झाला होता. रस्त्याला चढण असल्याने समोरून वहात येणारं पाणी पायांवर आपटून चांगलंच वर उडत होतं. गारठा वाढला होता. दहा पंधरा मिनिटांतलं हे नाट्य पाऊस एकदम थांबल्याने. हळू हळू निवळू लागलं.

भिजून चिंब झालेले आम्ही दोघे घरी पोचत होतो तोच धाकू म्हणाला, "सायबानुं जाव मिया? उद्या लावणी सुरू कराची लागात. रातभर पावस जायत असा वाटत नाय." मी मान हलवताच धाकूने रस्त्याच्या बाजूने एका अगदी निसरड्या पाऊल वाटेने खालचा रस्ता गाठायला धाव घेतली.

कोकण म्हणजे डोंगर टेकड्यांचा प्रदेश. सगळे रस्ते घाटा सारखे वळणे घेत खाली खाली उतरत. गावचे तरूण रस्त्याची ही वळणं चुकवत मधून घसरत धावत खालचा रस्ता गाठीत. वेळ वाचवायची ही तऱ्हा पाहून मला मजा वाटली. पुढे चालत जाऊन परत मागे येण्या पेक्षा हा मार्ग ते चोखाळत. दोनतीन वळणं धाकूने असंच घसरून टाळली. आता तो

सरळ रस्त्यावर चालत होता. मी वरून ही त्याची कसरत पहात होतो. पाच मिनिटात तो झाडांच्या आड गायब झाला. मी खोलीवर परतलो.

पडवीत एक दोन कुत्री आराम करत होती. पावसात त्यांनी पडवीचा सहारा घेतला होता. खोलीत जाऊन पहिली तीन दगडाची चूल पेटवून चहा चढवला. कुंभाराने लिंपलेली चूल अजून सुकली नव्हती. मी हात शेकत बसलो. पातेल्यात चहापावडर, दूध, साखर, पाणी एकदमच टाकलं उकळल्या बरोबर गरम गरम चहा प्यायचा मानस होता. कोकणातला झोडपणाच्या पावसाचा मार खाऊन थंडावल्यावर कप दोन कप चहा पीत बसणं म्हणजे काय हे खरंच आनुभवावं लागतं. स्वर्गसुख आहे ते.

कपडे बदलले होते. घरचे कपडे चढवून चहा घेतला आणि खाटीवर आडवा झालो.

पाऊस बाहेर कधी मोठा व्हायचा तर कधी हळवा. पण थांबत नव्हता. असाच पडत राहिला तर उद्या सगळे शेतात लावणी करणार.

जेवणाला लागलो. आजपासून आपलं जेवण आपल्याला करावं लागणार हे समजलं होतं.

दाराची कडी वाजली म्हणून उठलो तर समोर धाकू उभा.

"जेवला नायत ना? मग ह्या हाडलंय मी. भाकरी नी कोंबडी. बायलेन केल्लल्यान म्हटला सायबांका देवन येतंय."

माझ्या चुलीचं आजही जेवणाचं उद्धाटन होणार नव्हतं तर.

"जाव मी. जातय. पण ता मंतर शिकवूचा ध्यानात ठेवा हां."

तो मला भाकरी कोंबडीचा प्रसाद चढवून निघून गेला.

मला माझीच लाज वाटली. या निरक्षर, निरागस माणसाची मी फसवणूक करतोय? काय करू? याना सुधारायचं आहे. असले मार्ग नाईलाजाने वापरावे लागणार होते.

झोपताना आज पहिल्यांदा या विचारांनी मी तळमळत होतो. काय करतोय ते बरोबर होतं का. मी फसवतोय या लोकांना खोटं बोलतोय. का?

शाळेत असतानाची आठवण झाली. आमचे संस्कृतचे गुरुजी. गीतेतले काही श्लोक घेऊन अर्थ विस्ताराने सांगायचे. वाल्मिकी रामायणातल्या पण गोष्ठी सांगायचे. मुलांना चांगलं वळण लावण्याचा उद्देश असायचा. त्यातलीच गोष्ट आठवली. धर्मराजाने "नरो वा कुंजरो वा" म्हटल्याचे. त्याचं विवरण करताना म्हणाले होते, "प्रत्येकाच्या आयुष्यात असे प्रसंग येतात की थोडं खोटं बोलण्याने. पुढच्या गोष्ठी सहज शक्य होतात. याला व्यवहारी खोटं बोलणं म्हणतात. ज्यातून कोणाचं नुकसान होत नाही. कृष्ण उपदेशात ही व्यावहारिकता दिसते तर रामायणात कुटुंब वत्सलता, माया, कर्तव्य यांचा उपदेश आहे."

मग मी खोटं बोलतोय ते कसं आहे? कुणाचं नुकसान तर करणार नाही? गाव सुधारण्यासाठी यांचे अंधविश्वास घालवावे लागतील. त्याचा

मला सुचलेला हा मार्ग बरोबर आहे? या सर्व प्रश्नांची उत्तरं मला मिळत गेली. मी कुणाचंही नुकसान करत नव्हतो की वाईट चिंतित नव्हतो. आतून होकार मिळाला आणि मी शांत झालो. गाढ झोपेत गेलो.

सकाळी उठलो तर पाऊस कोसळत होता. सर्व आटोपून गावातील लावणीची लगबग पहायला जायचं ठरवलं.

एवढ्या पावसात पॅट भिजणार म्हणून हाफपॅट चढवली व छत्री न घेताच निघालो. पावसाचा पुरा अनुभव घ्यायचा होता. रस्ता आधी उतरणीचा होता. मग डोंगराच्या बाजूने पसरलेल्या शेतीपर्यंत चढण होती.

उतरताना वळणं वाचवायसाठी मी धाकूसारखाच मधल्या पायवाटेने जायचा प्रयोग करायला गेलो, तर तोल सावरता येईना. धावतच उतरावं लागत होतं. त्यात माझ्या शहरी चप्पलचा जीव गेला. त्याचं खालचा तळभाग इतर भागापासून सुटा झाला. मी आता पडून गडगडत जाणार ही भीती मनात आली आणि कसेतरी खाली बसता बसता जवळच्या झुडपाला पकडून सावरलो. खाली रस्ता दिसत होता पण उभं राहून तिथं पोचायचा प्रयोग आता शक्य नव्हता. चप्पल पुढे रस्त्यावर फेकली. बसून घसरत खाली निघालो. छान घसरगुंडीची मजा येत होती. चिखल आणि पाण्याबरोबर घसरत होतो. अगदी शेवटच्या क्षणी समोर

एक छोटा दगड जमिनीतून डोकावताना दिसला. त्याला पाय लावून खाली घसरण्याचा वेग कमी करायला गेलो तर तो जांभ्या दगड जमिनीतून निखळून माझ्या बरोबरच खालच्या रस्त्यावर आदळला. माझे कुल्ले एवढ्या जोरात आपटले होते की दोन मिनिटं रस्त्यात बसून राहीलो.

सगळं गाव लावणीत दंग होतं. माझी फजिती पहाणारं कोणीच नव्हतं म्हणून बरं वाटलं. उठलो तर चालताना दुखावा जाणवत होता. तरीही तसाच चालू लागलो. चिखलाने माखलेला अवतार झाला होता.

पाऊस उभा आडवा कोसळत होता. रस्ता सुरू झाला तरी उतरण एवढी होती की चालण्याऐवजी धावावं लागत होतं. शेवटी उतरण संपली चढ सुरू झाला आणि गुढग्यात येणारे वेग हळू हळू थांबले. थोडा वर पोचताच शेतं दिसू लागली. सगळीकडे भातशेती दिसत होती.

खूप बायका शेतात तरवा काढताना दिसत होत्या. ओणवं राहून भरभर हात चालवत होत्या. हातात मूठभर तरवा झाला की त्याचीच काही पाती वाळून पेंडी बनवून मागे फेकत होत्या. पाठीवरचं इरलं सावरत त्यांचं एका लयीत काम चालू होतं. पहायला मजा येत होती. पुढे असलेल्या मळ्यात एक गडी जोत चालवून चिखल करत होता. दोन बाया उपटलेल्या तरव्याच्या पेंड्या चिखल केलेल्या आधीच्या मळ्यात टाकत होत्या. काही बाया पेंड्या सोडून, तरवा रोवून लावणी करत होत्या.

एक सैनिकी शिस्तीत सर्व चाललं होतं. मी रस्ता सोडून शेतात आलो. मळ्याच्या बांधावरून कसरत करत त्यांच्यापर्यंत पोचलो.

"गे बाय! सरकारी सायब इलेत. हय काय काम काडलानी?"

"जोत धरतले काय?" त्या बाया माझ्यावर शैरे मारत हसत होत्या.

पाहूया का जोत धरून विचार आला आणि चिखलातून चालत मी जोत धरलेल्या गड्याकडे पोचलो.

"मी धरू?"

"धरा बापडे! पण बैलांका आवरूक येयत? बघा! बघा! धरा."

मी सोगा पकडला आणि आवाज केला "है चक् चक्. एका बैलाने मागे वळून बघितलं. मानेला एक हिसडा दिला आणि चाकोरी सोडून दुसरीकडेच भरभर चालू लागला. दुसरा बैल त्याला साथ देत होता. त्यांना चाकोरीत कसं आणायचं ते माहीत नव्हतं. जोतवाला बाप्या धावत आला. बैलांची नावं घेऊन काहीतरी आवाज केला आणि बैल परत चाकोरीत आले.

माझी मजा बघण्यात सगळ्यांचे हात थांबले होते. सगळेच जोरजोरात हसत होते. मी पण त्यांच्यात सामील झालो.

"वो सायबानुं ह्या काम तुमचा नाय. तुमका जोत धरूक येवचा नाय नी आमका लिवाक येवचा नाय. खरा की नाय गो गंगू!"

एक बाई मोठ्या आवाजात हसत दुसरीला विचारत होती. एक समजलं या कोकणातील बायका कोणाची भीड ठेवत नाहीत. मनात येतं ते बोलून मोकळ्या होतात. चिखलाने बरबटलेल्या पायांनी मी शेतातून

निघायचा प्रयत्न करत होतो. चिखल पाय पकडून ठेवत होता. कष्टाने पाय बाहेर खेचावे लागत होते. चिखल थोडा पातळ असे तिथे पटकन पाय आत जाई. जाड असे तिथे चांगला आधार मिळे पण यामुळे तोल सावरत चालणं कठीण होत होतं. पडलो असतो तर बाया तयार होत्याच माझी उडवायला.

सावधपणे बांधावर आलो. गुडघ्यापर्यंत पाय चिखलाने माखले होते. पण त्या मातीचा तो स्पर्श सुखवीत होता. लहानपणी मातीत खेळलो होतो पण ते सुक्या धुरळ्यात. चिखलात खेळायला मिळालं नव्हतं, पावसात भिजायला मिळालं नव्हतं. दुपार पडली. कामं थांबवून सगळे जेवायला बसणार म्हणून मी निघालो. जोत धरणाच्या गड्याने हाकारलं, "वो सायब! खंय चललास? आमच्या वांगडा (बरोबर) भाकरी खावक बसा."

"मी घरी जाऊन खाईन. तुम्ही मेहनत करतायत. पोटभर जेवा."

"गाव आसा, पावणे आसास तुमी, बसा जेवक. पावण्यांका जेवाण नाय घातलं तर नरकात जाव तेचा काय?"

बापरे अगदी टोकाची विचार सरणी. या लोकांचं प्रेम करण्याची तज्हा देखील जबरी होती. गपचूप बसलो. अर्धी भाकरी खाऊन उठू लागलो तर परत तो बोलू लागला.

"अधीच भाकरी? काय लाजतास काय वो? कमी पडल्यो तर बायल थापटात दोन भाकऱ्यो. खाल्ला नाय तर घोपान(ताकद) कसा येयत! दी गो तेंका भाकरी." मला बोलून नंतर बायकोला त्याने भाकरी देण्याचा इशारा केला. मग मात्र मी उठलो म्हणालो, "खरंच माझं पोट भरलंय. तुमच्या भाकऱ्या केवढ्या मोठ्या आहेत. आणि तुमचा पाहुणचार तर....."

वळलो आणि निघालो देखील.

मागून हलकाच हसण्याचा कोरस ऐकू आला. कोणीतरी बाई म्हणाली, "गप रवा गो रांडग्यानु. पावण्याक दुखवाचो नसता म्हायत नाय. खिदाळतास कसली?."

पण खरं सांगू दुखवण्याचं सोडा, त्या हिरण्याच्या लोकांची प्रतिमा काळजात ठासून भरली होती. स्वतःची पोटं खपाटीला गेलेली तरी स्वतःच घास सहज दुसऱ्याच्या पानात ते घालत होते.

विचारात परत आलो. जातानाचा अवखळपणा केव्हाच गायब झाला होता.

घरीच बनवलेल्या, जराही पॉलीश न केलेल्या तांदळाची ती भाकरी आता पोटात रंग दाखवत होती. या तांदळाला ते करड म्हणतात. त्या करडीच्या भाकरी पचवायला तशीच मेहनत करावी लागते. भाकरी आता पोटात जड झाली होती.

बाहेर पडवीत येरझाच्या घालू लागलो. पाऊस थोडा थांबला होता. हवेत गारठा होता. आणि मी येरझाच्या घालता घालता पुढच्या कामांवर विचार करत होतो.

पहिलं काम रस्ता मोठा करायचं सरकारला सांगणं. दुसरं गावातील तरूणांना एकत्र करून शिकण्यासाठी प्रेरित करणं. ग्रामसेवकाची इतर कामं करता करता हे समाज कार्य करणं जरूरी होतं.

रस्ता झाला असता तर तालुक्याला जिल्ह्याला जाणं सोपं झालं असतं. गावात बसही चालू करता आली असती. बाहेरच्या जगाशी संपर्क आला असता तर हे लोक सुधारले असते.

फार मोठा अडथळा होता तो पिंपळाचा, हो मुंजाच्या पिंपळाचा. तो रस्त्याला अडथळा करत होता. घाटातून आलेल्या कच्च्या रस्त्याला त्याच्या दोन्ही बाजूनी रस्ता बनवायला पुरेशी जागा मिळत नव्हती. पिंपळाला बांधलेला पार एवढा मोठा होता की त्याच्या एका बाजूने फिरून सर्व जण ये जा करीत. तो पार जर त्या बाजूने पाच सहा फूट कापला असता तर सहज रस्ता बनवता आला असता. पण तो मुंजाच्या पिंपळाचा पार होता. त्याला हात लावणं शक्य नव्हतं. एकाही बाजूने जमीन मिळत नव्हती. दोन्ही बाजूनी खोल खड्डे होते. मनात एक निश्चय केला.

विचारात केव्हा वेळ गेला समजलं नाही. संध्याकाळ होत आली होती. पाऊस चालू होता. हवेतला थंडावा कुडकुडी आणत होता.

एवढ्यात बाहेर कुणी तरी आलं. मला वाटलं गावडे असतील. मोजके आठ आणे शोधून खिशात ठेवले आणि बाहेर आलो. धाकू आला होता.

"धाकू तू! मला वाटलं गावडे आलेत."

"नाय वो! मियां ईलंय. लवकर लावणी सोपली. आज वरच्या जमनीतली होती. जमीन थोडी. लवकर संपला. वाटेत मसणवट (स्मशान) येता. मगे मसणात जावन ही राख घेवन ईलंय. कोणाची हा ता म्हायत नाय. बुवाची की बायची."

"अरे ती आड्याला बांधून ठेव घरात नको. थांब रुमाल देतो." मलाच माझं हसू आलं. याचा विश्वास मिळवायसाठी मी काय काय नाटकं करत होतो.

"आता केवा जावया?"

"अरे! अमावास्येला जायचं ना? आणि पाऊस असेल तर पुढच्या अमावास्येला. पण माझं एक काम करशील?"

गावातली चार पाच तरूण मुलं संध्याकाळी इथे येतील तर बघ. मला त्यांच्याशी बोलायचंय. गाव सुधारायचा असेल तर तेच कामाला येणार ना?"

"एवडाच! उद्या हाडतय खळवटून."

"अरे असं नाय. मला प्रत्येक वाडीतून एक दोन एक दोन पाहिजेत. म्हणजे पुरं गाव सुधारायला बरं. जास्त आले तरी हरकत नाही."

"गावभर भटकाचा लागात. म्हंजे लावणी आटापल्यारच होयत. काम टाकून गाव उंडराक कसो जाव. मालक शाप वाट लावतीत."

"बरं, तुला जमेल तसं कर....धाकू पाऊस आहे ना! थोडी कांदा भजी बनवतोय आणि चहा. घेशील ना माझ्या बरोबर थोडं? अरे एकट्याला असं खायला बरं नाही वाटत."

"खायन! खायन! पण मी काय सांगतंय, अशे कित्या रवतास? लगीन करून टाका. बायल ईली काय सगळा रांदून घालीत तुमका."

मी गप्प बसलो. हिरण्यात सगळे माझ्या लग्नाचं बोलायचे. काय सांगणार त्यांना. या गावात येऊन रहायला कोणी शिकलेली येणं शक्यच नव्हतं. मी एम्.कॉम्. झालो तरी नोकरी नव्हती मिळत. खूप प्रयत्न केला होता. कोट्या मध्ये चांगल्या नोकऱ्या होत्या पण वशिला नव्हता की नोकरी खरीदायला पैसेही नव्हते. दोन वर्षांनी ही नोकरी कोट्यातून मिळाली. ग्रामसेवक. म्हटलं जगायसाठी इथून सुरवात तर करू. आणि

हिरण्याला आलो. इथली गरीबी बघून वाटलं बरंच काही करू शकतो. ग्रामसेवकांच्या सरकारी हद्दी बाहेरचं. एक आव्हान आहे. घेऊया.

याच विचारात भजी आणि चहा झाला आणि आम्ही खायला सुरू केलं.

"वो! चांगला रांदूक येता तुमका. भजी कुरकुरीत झाली हत."

"आवडली तुला?"

"मगे! माज्या बायलेकय येयत नाय वो अशी कुरकुरीत करूक. ती करूक गेली काय जाळान ठेवता."

अशा हळव्या गप्पा करता करता मी धाकूला म्हटलं, "धाकू, तू मला आठ दहा मुलं मिळवून दिलीस तर आपलं मुंजाचं काम लवकर होईल."

"वो! काय तेंका पोरांका सांगू नको हां. मालक माका कामारसून काडून टाकतीत."

"अरे बाबा नाही रे त्यांना सांगणार पण जर कोणाला चुकून माहीत पडलं आणि कोण भांडायला आले तर आपल्या बाजूचे लोक तयार नकोत?"

"असा म्हणतास मग काय हरकत नाय. करतय गोळा."

तो गेला आणि माझ्या मनातली योजना मी परत परत मनात घोळवू लागलो.

चार पाच दिवसानी एका संध्याकाळी दहा बारा वर्षांच्या वयाची सहा मुलं आली. त्यांची चांगली विचारपूस केली. चहा बिस्कीटं दिली आणि गप्पा मारू लागलो. ते बोलायला बुजत होते. पण मी खूप गोष्टी सांगत गेलो. माणूस कसा पुढे जातो. शहरात लोक कसे राहातात वगैरे. त्यांचं मन हळू हळू तयार करत होतं. ते पण त्यांच्या नकळत करायचं होतं. हे काम अवघड होतं पण मला खात्री होती.

थोड्याच दिवसात जवळ जवळ वीस एक मुलं माझ्याकडे येऊ लागली. त्यांना गोष्टी सांगताना शिकण्याचे फायदे हळू हळू मनात ठसवत होतो. शहरां बदल माहिती देत होतो. मध्येच श्रावणबाळ, राम, महाभारत सांगत असे. थोड्याच दिवसात ही बातमी गावात पसरू लागली. मोठे लोक आणि म्हाताऱ्या बायकाही येऊ लागल्या.

मी पुराण्यातल्या गोष्टी सोडून दुसऱ्या गोष्टी सांगू लागलो, की कुठली तरी म्हातारी बोले, "वो ता रामाचा किर्तान सांगा ना. तेवडाच देवाचा नाव कानार पडता."

मग माझी सर्कस सुरू झाली. दररोज एक पुराणातली कथा वाचून मी तयारी करू लागलो.

मुलांना मी लवकर बोलवी. त्यांनाही, न पाहीलेल्या विश्वाचं आकर्षण वाटू लागलं होतं.

आता अमावास्या दोन दिवसावर होती. धाकूला संध्याकाळी थांबवला. "धाकू! परवा अमावास्या. आपण जायचंय"

"काय म्हणतास काय? मग जायचा ना?"

"हो तर! कामं लवकर आटपायला पाहिजेत. तू मोकळा आहेस ना?"

"कायव असां दे. सगळा बाजूक ठेवन येतय मिया"

"बायकोला काय सांगितले नाहीस ना?"

"येडो नाय मी वो. माजी बायल वाजती घाट हा. फाटक्या तोंडाची. जरापण बोलूक नाय."

"मग रात्री आपल्याला फार वेळ लागेल पिंपळा खाली. काय सांगशील घरी?"

"होय वो होय! ह्या ध्यानात नाय ईला. काय सांगू?"

"सांग माझ्याकडे काम आहे. रात्री खूप वेळ लागेल. कदाचित माझ्याकडे झोपावं लागेल. मग सकाळीच येशील असं सांग."

मी त्याला चांगला पढवला. तो घरी गेला आणि मी जेवणाला लागलो.

आज मुलं आल्या बरोबर मी त्यांना सांगायला सुरवात केली.

"मी कितीतरी गोष्टी तुम्हाला सांगितल्या. देवांच्या इच्छे प्रमाणे हे जग चालतं. जो ज्ञान मिळवून शहाणा होतो, त्याला खूप काही मिळवता येतं. मुंजा, भुतं मी कधी पाहीली नाहीत की अनुभवली नाहीत. असली तरी ते आपलं काहीच करू शकत नाहीत. कारण जे काही आपल्याला मिळतं ते, आपण जे करतो त्याचं फळ असतं. वार्डट केलंत तर दुःख येतं, चांगलं केलंत तर आनंद मिळतो. म्हणून देवाला घाबरायचं आणि चांगलं वागायचं. भुतांना घाबरायची जरूरी नाही."

फार कठीण पडत होतं मला हे सर्व बोलताना. लहानपणापासूनचा या गोष्टींचा त्यांच्या मनावरचा तो संस्कार मला पुसून टाकायचा होता.

"सायब! म्हंजे मुंज्याक पण भियाचा नाय?."

"कशाला घाबरायचं? कोणी पाहिलात काय रे त्याला?"

"नाय बा! पण सगळे मोठे सांगतत ता काय खोटा?"

"असं करा! घरी विचारा कोणी त्याला पाहीलाय का? पाहीलाच नसेल कोणीही. कारण तो असेल असं मला वाटत नाही."

"इचारलं व तर कुटात बापूस आमका. नी काय झाला तर पिपळाखाली कोंबो मारून तेका थंड करूचो लागता."

"अरे मी आल्यापासून एकटा रहातो. गावडेनी सांगितलं तरी मी विश्वास नाही ठेवला. मला काय केलं मुंजाने?"

"तुमका शिद्दी हा म्हणतत सगळे. गावड्यानीच सांगितला."

"अरे या भाकड कथांवर विश्वास ठेवायचा नाही हीच सिद्धी. तो आहे हेच मनातून काढून टाका. आणि बघा तो काय करतो का? मी एवढं बोलतोय. तो माझ्यावर रागवला पाहिजे. मला त्रास दिला पाहिजे. बरोबर ना? पण मला तो काहीच करत नाही."

"तुमी जरा पण भियत नाय?"

"मी फक्त देवाला भीतो. भुतं, देवचार, हडळ, मुंजा यांच्यावर माझा विश्वास नाही. मी काय केलं तर तुमचा विश्वास बसेल? उद्या अमावास्या आहे. सगळे माझ्या घरी झोपायला या. मी रात्रभर पिंपळाखाली बसून येतो मग तर झालं? पण ही गोष्ट कुणालाच सांगायची नाही. मी पिंपळा खालीच होतो हे सांगणारा माणूस पण असेल साक्षीदार म्हणून. चालेल?"

"मरशात वो! काय तरी करू नुको. मुंजो हा तो."

"आणि मला काय झालं नाही तर? मानाल सगळे? ठेवाल माझ्यावर विश्वास? ज्यांना यायला मिळेल त्यांनी उद्या जरूर माझ्या घरी या. उद्या अमावास्या आहे मी पिंपळा खाली घालवणार आहे. बघू तुम्ही खरे की मी."

त्या मुलांना आता सुरसुरी आली. काहीतरी नक्की घडणार आहे याची खात्री झाली. माझ्या संध्याकाळच्या "किर्तनाने" गावच्या लोकांचा विश्वास बसला होता. मुलांना त्यांनी माझ्याकडे सहज पाठवले असते.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी धाकूला गाठून सांगीतले. गावाच्या बाहेरच भेट. घरी येऊ नको. घरी मुलं येतील त्यांना पाठवून मी येतोच.

दिवस मस्त मजेत गेला. संध्याकाळी नेहमी प्रमाणे सगळे आले. त्यांच्याशी खूप गप्पा करताना मध्येच म्हणालो, "भीती हा माणसाचा शत्रू आहे. या गावात सगळ्यांना एका गोष्टीची भीती वाटते. 'मुंजाची' पण त्याला कोणी पाहीलाच नाही. मी पाहील्या शिवाय, अनुभवल्या शिवाय विश्वास ठेवत नाही. आपलं बरं वाईट करणं फक्त त्या परमेश्वराच्या हाती आहे आणि आपल्या वर्तणुकीवर आहे. चांगलं वागणाऱ्याचं नेहमी चांगलं होतं. वाईट वागणाऱ्याला भोगावं लागतं. गावात सुधारणा झाली मुलांना शिकवलंत तर तुम्हालाही समजेल."

"खंय शिकवतलास वो? साळा नाय काय नाय. जवळची साळा हरकुळात आठ मैलार. पोर जातली कशी?"

"रस्ता करायला सांगतो मी सरकारला. तुमची साथ पाहिजे. एकदा बस सुरू झाली की मुलं जातील शिकायला. बस भाडंही माफ करायला लावतो सरकारला. तुम्ही साथ द्या."

माझं काम ग्रामसेवक म्हणून हे नव्हतंच. पण हे केल्या शिवाय मला ग्रामसेवकाचं कामही करणं शक्य नव्हतं. लोकांची साथ मिळाली असती

तर ते शक्य करता आलं असतं. माझ्या या उद्योगामुळे गावडे मात्र येत नव्हते. सगळं गाव त्यांचं ऐकायचे. आता लोक माझ्याकडे येतात म्हणून रागावले की काय अशी शंका आली. ठरवलं त्यांना यात सहभागी करायचं मोठेपणा द्यायचा. पुढच्या गोष्टींना मग जरा विरोध झाला तरी त्याची धार बोथट झाली असती.

मन शांत झालं सर्व गेले होते. दोन घास खाऊन घेतले. थोडा आराम केला. दहा वाजत आले आणि दोर, एक पिशवी व टॉर्च घेऊन निघालो. गावाच्या बाहेर पिंपळाच्या अगोदर धाकू उभा होता. कांबळं घेऊन आला होता. न बोलता आम्ही पिंपळाकडे पोचलो.

"धाकू! पिंपळा भोवती फिरून बघ कोणी दिसतंय का. हा घे टॉर्च." तो लावायचा कसा, बंद कसा करायचा शिकवलं पण तो एकटा जायला घाबरू लागला.

"अरे मी आहे ना इथे. तुला फक्त पिंपळाला एक फेरी मारून पहायचं आहे. जा मार. घाबरू नको."

"जाव काय होवचा नाय मां? तो नाय येवचो ना?"

तो मुंजा म्हणायला पण घाबरत होता. मी दम मारत बोललो.

"अरे कोण येणार नाही म्हटलं ना! घाबरलास तर कसं होईल. तुला त्याला बांधायचं कसं शिकायचंय ना? मग घाबरू नको. पहिल्यांदा मी

येतो. पण दुसरी फेरी तुला एकट्याला मारावी लागेल. सिद्धी मिळवायला ही प्रदक्षिणा जरूरी आहे."

आम्ही पहिली फेरी दोघांनी मारली. दुसरी त्याने एकट्याने मारताना जवळ जवळ धावतच मारली.

"काय झालं का? नाही ना? मग आता दुसरी न धावता मार. धावलास तर परत परत मारायला लावीन."

मला त्याची भीती पुरी काढून टाकायची होती. जवळ जवळ पुढच्या अर्ध्या तासात त्याला पंधरा एक प्रदक्षिणा करायला लावल्या. मग म्हटलं समोर बस. मी आता सांगतो ते म्हणायला सुरवात करायची. पुरा श्वास घ्यायचा आणि संपेपर्यंत म्हणायचं. श्वास संपला की परत घ्यायचा परत म्हणायला सुरवात करायची. मी म्हणून दाखवतो बघ. मग मी ओंकार म्हणायला सुरवात केली.

"आमच्या गावचे भट म्हणतत वो ह्या."

"एवढाच नाही पुढे पण आहे. लक्ष देऊन ऐक आणि माझ्या मागून म्हण. पुरी रात्र जाईल असे बोलत बसलो तर."

गोळी बरोबर लागू पडली. पन्नास एक वेळ ओंकार झाल्यावर त्याला जमायला लागला. पुढचा भाग शिकवला.

"नमः शीव शंकराय." म्हण पूर्ण "ओं नमः शीवशंकराय."

रात्र बरीच झाली असावी. मधेच वारा सुटला पिंपळाच्या पानांची सळसळ व्हायला लागली. धाकू चुळबुळू लागला.

"थांबवू नको म्हणत रहा. आता बहुतेक मुंजा घाबरलाय. कापतोय. म्हणत रहा. आता तो तुझ्या वाटेला जाणार नाही. म्हण म्हण."

खरं तर मला हसू येत होते पण ते दाबून मी त्याला सक्ती करत होतो. "उठ हा दोर घे. त्याच्या एका बाजूला मी दगड बांधलाय. दुसरं टोक पकड आणि दोरा पिंपळाच्या फांदीवर फेक. वर जाऊन अडकला पाहिजे."

"एवडाच ना. ह्या तर आमका येता." तो दोर वरच्या फांदीत अडकून गुंडाळला गेला. दुसरं टोक जमीनीत उगवलेल्या झुडपाला बांधलं. माझं नाटक इथे संपवलं.

लांब गावात कोंबड्याची बांग ऐकेपर्यंत हे चाललं होतं.

"तो बघ कोंबडा आरवला. अमावास्या संपली. चल, आता काही बोलायचं नाही कुणाला. दररोज हा मंत्र पाठ कर. चार दिवस रात्री माझ्याकडे येऊन म्हणून दाखव म्हणजे चूक करणार नाहीस."

धाकू जबरदस्त आनंदला होता.

"मुंजो खराच भियालो मी मंतर म्हटल्यावर? पिपळ पण थरथरलो? इश्वासच नाय लागत माका."

"अरे नुसता घाबरला नाही तर तू त्याला बांधला तो काय. त्या दोराने तो बांधलायस तू. आता तो तुझ्या वाटेला कधीच जाणार नाही."

माझ्या योजनेतला एक अध्याय पुरा होत होता. घरी पोचेपर्यंत पुर्वेला चांगलंच तांबडं फुटलं होतं. रात्री पावसात भिजत धाकूला दिलेली दिक्षा आठवून माझं मलाच हसू येत होतं. गावात आलो तसा धाकू म्हणाला, "मी जाव घराक. भाकरी तुकडो खावन शेतात जावचा हा."

"जा पण लक्षात ठेव कोणाला काही सांगायचं नाही. वेळ मिळेल तेंव्हा मंत्र पुटपुटायचा. कोणी ऐकणारं नसेल तर मोठ्याने म्हणायचा. संध्याकाळी ये."

"येतय. येतय." एवढं बोलून तो निघून गेला. मी आता माझ्या खोलीकडे जाणारा चढ चढू लागलो. गावं अजून किती मागासलेली आहेत, अशिक्षितांचा भरणा आहे. स्वातंत्र्य मिळून चौदा वर्ष होत आली तरी ही परिस्थिती का?.

एवढ्यात जाणीव झाली. हिरण्याला आल्यापासून आपला अभ्यास चालू केला नाही. असं चालणार नाही. दररोज आपला अभ्यास चालू ठेवायचा.

हो मी यु पी एस् सी ची परीक्षा देण्याचा मानस ठेवला होता. त्याचा अभ्यास करत होतो. हिरण्याची परिस्थिती पाहून तो अजून बळावला. अशी कितीतरी गावं असतील डोंगराच्या पोटात. आपण जर पास झालो तर नक्की अशा गावांसाठी काहीतरी करता येईल.

घरी पोचलो तर मुलं नुकती उठली होती. राखुंडीने दात घासत पडवीत बसली होती. मला पहाताच सगळे गप्प होऊन माझ्याकडे पहात होते. "रातभर पिपळा खाली रवलास? मुंजो दिसलो? की पळवून लावलास तुमच्या शिद्दीन?" एका मागोमाग प्रश्न माझ्यावर आदळू लागले.

"सांगतो सगळं सांगतो. आधी ती राखोंडीची तोंडं साफ करून या." सर्व पळाले. मी चूल पेटवून चहा ठेवला. तो होईपर्यंत शोक घेत बसलो. चहा सर्वांना देताना परत कोणी तरी उतावळा होऊन विचारू लागला, "खराच रातभर पिपळाखाली रवलास? भीती नाय वाटूक? मुंजो नाय येवक?"

ही बघा पिंपळाची पानं आणलीत मी. ही सुकी पानं पावसाने ओली झालेली आणि ही ताजी पानं रात्री तोडलेली. पिंपळाच्या झाडाला एक दोर पण बांधून आलोय रात्री. आता जाताना खात्री करून घ्या. आता पिंपळाकडे जा. दोर पहा. संध्याकाळी आलात की पूर्ण गोष्ट सांगेन रात्रीची."

त्यांची उत्कंठा मी मुद्दाम वाढवित होतो. त्यांच्या प्रश्नांची उत्तरं उत्कंठा शिगेला पोचल्यावर दिली असती की मनावर कोरली जाणार होती. ते चहा पिऊन निघाले ते गावा बाहेर जाणाऱ्या रस्त्याला लागलेले पाहून मजा वाटली. ते पिंपळाकडे जाणार हे नक्की झालं. मी एक निश्वास

सोडून आत आलो खाटीवर आडवा झालो. किती वेळ झोपलो ते समजले नाही.

"सायबानु आसास काय वो?" हा भिवा होता. गावचा मानकरी.

"काय भिवा एकदम कसा आलास?"

"वो काल राती पिपळा खाली दिवो लागा होतो. फिरा होतो पिपळा भोवती. आमची घरा येशीवर ना. सगळा दिसता पिपळा कडचा. म्हटलंय गावडेंका सांगुचा. मगे तुमकाय सांगूक ईलंय. म्हटला गावातलो कोणपण पिपळाबुडी जावचो नाय. गेलास तर तुमीच. तुमी गेल्ललास?"

आली का पंचाईत. जे एवढ्यात समजायला नको तेच यांना समजलं होतं. आता गावभर बोंब उठणार. मुंजा रात्री फेऱ्या मारतो. आता परत माझी परीक्षा होणार. डोक्यात प्रकाश पडला.

"भिवा तो मामलतदार कचेरीतून माणूस रात्री माझ्याकडे आला होता. कागदपत्र द्यायला. रात्री गाडी लेट झाली मग तो पिपळाकडून चालतच येणार ना? त्याच्या बॅटरीचा प्रकाश बघीतला असशील तू."

"पावणे ईलेत? दिसत नाय ते" कोकण्यांची पुरी खात्री झाल्याशिवाय प्रश्न थांबत नाहीत.

"भिवा सरकारी माणूस ते. सकाळी उठून बस पकडायला निघून गेले. माझे पाव्हणे नव्हते ते."

"असा? बरा तर मी सांगतय गावड्यांका तसा. पिपळार नजर ठेवचा काम माजा. काय झाला तर ठपको माका. म्हणून म्हणतंय. बरा झाला सगळा म्हायत पडला ता. पण पावणो दोर कशाक बांदीत पिपळाक?"

उठता उठता भिवाने मला सणसणीत टोला हाणला. गावचे लोक गावंढळ म्हणून मानण्यात सगळे चूक कसे करतात ते चांगलंच समजलं.

भिवा गेला पण मी विचारात पडलो. आता? पाहू वेळ आली की ठरवू.

संध्याकाळी मुलं आली. मागोमाग गावडे आले. आता मात्र कठीण परिस्थिती झाली होती. पटकन तोंडातून निघून गेलं. अरे मुलांनो आज मला जागरण झालंय आणि गावडे पण आलेत. आज तुम्ही घरी जा. उद्या या. बिचारे हिरमुसले होऊन गेले.

"बोला? गावडे! काय म्हणताय?"

"काय म्हणतंय! गावाचा आता काय खरा नाय. काल कोणीतरी मुंजाक बांदुक बगीतल्यान. धोंडो बांदून दोर लटकताहा पिपळार. कोणाक अवदसा आटावली समजत नाय. तुमी एकलेच गावात आसास जे मुंजाक मानीत नाय. शिद्दी हा तुमका. तुमी तर नाय ह्या काम केलास?"

"गावडे मी मुंजाला मानत नाही तर कशाला पकडायचा प्रयत्न करेन? हे समज सोडा. देवावर विश्वास ठेवा. गावाचं बरं वाईट तोच ठरवतो. मुंजा नाही."

"वो! तुमी काल ईलात गावात. आमका म्हायत की तुमका? तुमचा शिक्षाण हय कामाचा नाय. बरा रवांदे ता. रुपयो देवा वायच आज जरा जास्तच घेवची लागतली."

एवढ्यात तो माणूसही पोचला. आज त्याने दोन चपट्या बाटल्या आणल्या होत्या. म्हणजे गावडे पुऱ्या तयारीनिशी आले होते. आज हे जास्त पिणार. मग बोलताना तोल जाणार नाही ना? असा विचार येऊन मी धास्तावलो.

पुढचा अर्धा तास गावडे पीत होते. पहिल्या बाटली नंतर ते बरळायला लागले. कोणाला तरी नाही नाही त्या शिब्या देत होते. "तुजा तळपट तो मुंजो करीत" चा घोष लावला होता. थोड्या वेळाने रडू लागले. म्हणाले, "गावाक सांबाळंय मिया तू गेलंस तर गावची घडी बिगडात रे. तू जाव नुको. जो तुका त्रास देता तोच जायत."

माझ्या लक्षात येत होतं हे सगळं ते मुंजाला म्हणतायत. आतापर्यंत मुंजाची भीती बाळगणारे आज त्याला शरण का जातायत हे समजत नव्हतं. पण त्यांची स्थिती पाहून मी बोलण्याची हिंमत करत नव्हतो. कोणताही वाद सुरू करायचा नव्हता.

थोड्या वेळाने धाकू आला त्याला हळूच म्हणालो, "यांना घरी पोचवून ये. आज फार प्यालेत ते."

धाकू त्यांना घेऊन गेला आणि माझी सुटका झाली. एक सुस्कारा टाकून मी खुर्चीत अक्षरशः कोसळलो.

दुसरा दिवस उजाडला तोच मुळी ढगाळून. थोड्याच वेळात संततधार पाऊस सुरू झाला. लावणी संपली होती. गाव सुस्तावलं होतं आज कुठेही जावं असं मला वाटत नव्हतं. बॅगेतून पुस्तकं काढली ठरवलं आजपासून अभ्यास सुरू. गावच्या या गोष्टीत जास्त लक्ष घालायचं नाही.

पुस्तकात लक्ष लागत नव्हतं. एवढ्यात धाकू आला. म्हणाला, "सायबानु आज काम नाय. मालक गावचो सरकारी माल हाडूक तालुक्यात गेलेत.

"सरकारी माल? म्हणजे?"

"पयल्यांदा कागद समजून घेतले. मगे सगळो सरकारी माल हाडतले. गावाक वाटूक."

"म्हणजे मी नाय समजलो."

"तुमी सरकारी सायब ना! तुमका नाय म्हायत. सरकार गरीबांका तांदूळ, घहू नी डाळ देता. तीन म्हयन्यान एकदा आणूक जातत. तीन म्हयन्याचा एकदम घेतत. गावाक डाळ सोडून काय लागत नाय वो. जा लागता ता हयच पिकवतंव. सरकार देता ता थंयच दुकानदारांका ईकतत नी रुपाये घेवन येतत. मग कोणाक लागले तर देतत."

"म्हणजे हे असं होतं तर?"

मी ठरवलं चार दिवसानी तालुक्याला जायचं काय माहिती मिळते काय पहायचं. गावचं भलं पहायसाठी तर मला नेमलाय.

चार दिवसानी जी माहिती मिळाली ती खरोखर भयानक होती. गावची आलेली मदत तहसीलदार व आजूबाजूच्या पंचायतीचे सरपंच मिळून विकून टाकीत व प्रत्येक जण आपला भाग खिशात घाली.

या सर्व गोष्टी व्यवस्थित लिहून मी कलेक्टरला पत्र लिहायचं ठरवलं.

मग तहसिलदारला येण्याचं कारण सांगताना म्हणालो गावचा रस्ता बनवावा लागेल जास्त नाही पाच सहा किलोमिटर आहे.

"माणूस पाठवू तो प्रपोजल करेल मग ठरवू" असं उडत उत्तर मिळालं.

मग गावात रेशन येत नाही. ते कसं चालू करता येईल हे विचारल्यावर तो उखडला. त्याच्या वर्मावर बोट मी ठेवलं होतं. नंतरची जुगलबंदी सरकारी नव्हती.

"काय हो गावात नेमणूक कधी झाली? दोन महिने पण नाही. आणि काय शिकवताय आम्हाला?"

"अहो मी कुठे काय बोललो? सरकार रेशन गरीबांना देतं ते गावात सुरू करावं हेच बोललो मी. हिरण्यात रेशन येत नाही कारण ते न्यायला रस्ता नाही. म्हणून रस्त्याचं आधी विचारलं मग रेशनचं. ग्रामसेवकाचं कामच आहे ते. सरकारी योजना लोकांपर्यंत पोचतात की नाही हे पहायचं."

"अहो नाव काय म्हणालात तुमचं?"

"मी हिरणं गावात ग्रामसेवक आहे."

"नाव नाही सांगत? अरे शाम हिरण्याच्या ग्रामसेवकाचं नाव बघ रे जरा पगार पत्रकावर"

"पण या सगळ्याचा माझ्या नावाशी काय संबंध?"

"अहो तुम्ही कोणाशी बोलताय? तुमचं रेकॉर्ड मलाच बनवायचं आहे लक्षात ठेवा."

"सायब यांचं नाव सातू लक्ष्मण धनगर. जात धनगर चांभार."

"ऐकलत धनगर. चांभार तेही धनगरातले. आणि तुम्ही आम्हाला सांगणार काय करायचं ते. जाऊन विचारा तुमच्या सरपंचांना रेशन मिळतं की नाही ते."

हा प्रकार नवा होता. माझ्या जातीवरून पदोपदी झालेला अपमान मला जरा देखील टोचला नाही. तो तर नेहमीचाच होता. पण माझ्या गावच्या गरीबांचा हक्क लुटणाऱ्यांचा मला तिरस्कार वाटला. उठलो तडक निघालो. दोन महिन्यांचा पगार आजच आधी घेतला होता. जिल्ह्याला जायची बस पकडली. रत्नागिरी जवळ जवळ चार तासानी आली. साडेचार होत आले होते. कलेक्टर भेटणार की नाही असं वाटत होतं. ऑफीस मध्ये पोचलो कलेक्टरच्या चिटणीसांना सर्व हकीगत सांगितली व म्हणालो आता भेट होईल असं करा. आणि मला एक कागद व पेन द्या मी तक्रार लिहून देतो. कागदावर इंग्रजीत सर्व व्यवस्थित लिहून चिटणीसांकडे देताच ते थक्क झाले. ताबडतोप कलेक्टरची भेट झाली. कलेक्टर म्हणाले, "हे सांगितलं ते बरं केलंत पण हा मार्ग अवलंबू नका. ही सिस्टम अशी आहे की तुमची नोकरी जाईल. मला आता काय करायचं ते माहित आहे. हा अर्ज मी रेकॉर्डवर घेत नाही. पण आठ दहा दिवसात पहा काय होतं ते."

"बरंय साहेब येतो." म्हणत मी उठणार तोच म्हणाले, "पण काय हो तुम्ही एवढं छान इंग्रजी लिहिता काय शिकलाय?"

"एम् कॉम झालोय."

"काय? आणि ग्राम सेवकांची नोकरी? ध्येयवादी आहात की काय तुम्ही?"

"कुठलीच नोकरी मिळेना, ही मिळाली. जगायसाठी कमवणं जरूरी होतं. घेतली ही नोकरी."

"नाही करू शकणार ही नोकरी तुम्ही. कधी गरज लागली तर या माझ्याकडे. चांगल्या, हुशार माणसांची फार गरज आहे. पाहू."

दुसऱ्या दिवशी हिरण्यात पोचलो तेव्हा मुंजा हिरण्यात कसा वावरतोय आणि तो कोण हे स्पष्ट झालं होतं. आता कामाची दिशा पक्की ठरली होती. गावकऱ्यांना जवळ करून समाज कार्य करायचं. नाही तरी ग्रामसेवकाचं काम कालच निकालात निघालं होतं. आता मुलांना शाळेत जायला मनाने तयार करायचं. एकदा ते शिकून तयार झाले की तेच गाव सुधारतील याची खात्री होती. दोन दिवस मी हिरण्यातून गायब होतो. गावडे वर खाली झाले होते. संध्याकाळी हजर झाले. आज मुलांना मी जायला सांगितलं नाही. त्यांच्या समोरच मुलांशी बोलू लागलो.

"आता कापणीपर्यंत काम कमी आहे. आपण सगळे मिळून गावात येणारा रस्ता बनवूया का?"

सगळे तयार झाले. आता त्यांचा माझ्यावर जास्त विश्वास बसू लागला होता.

मी गावडेंकडे जराही लक्ष देत नाही पाहून ते चुळबुळत होते. त्यांची बाटली केव्हाच आली होती. पण आज ते पैसे मागणार नाहीत एवढं मी त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केलं होतं. मुलं गेली.

“काय खंयचो रस्तो करतलास? पिपळ आडवो हा तेचा काय?”

"पाहू!"

"ह्या बघा गावची व्हयवट माझ्याकडे हा. माका बाजूक ठेवन काम कसा काडलात? आता काय तुमी गाव चलवतलास? नी दोन दीस खंय गायब होतास?"

"जिल्ह्याला, रत्नागिरीला गेलो होतो, कलेक्टरकडे. रस्ता पायजे म्हणून सांगायला. तो सगळ्या जिल्ह्याची व्हिवट करतो ना? त्याला विचारून करायला घेतोय रस्ता."

कलेक्टरचं नाव येताच गावडे विचारात गेले. मग म्हणाले, "रस्तो गावान खंय मागल्यान? तुमच्या सारके भायरचे लोक ठरावतले? गावाक काय होया नुको ता?"

मी गप्प बसलो.

रस्ता करणं वाटलं तेवढं सोपं जाणार नव्हतं हे ध्यानात आलं. तरी देखील तरूणाई माझ्या बाजूने उभी केली होती. म्हणून आशा वाटत होती.

दुसऱ्या दिवशी जवळ जवळ बारा मुलं सगळ्या तयारीनिशी आलेली बघून मला आनंद झाला. एवढी येतील असं स्वप्नात देखील मला वाटलं नव्हतं. काही तर अगदी आठ नऊ वर्षांची होती. पण त्यांच्या उत्साहावर पाणी नको म्हणून त्यांनाही बरोबर घेतलं.

घाटातल्या रस्त्यापासून सुरवात करून खाली यायचं ठरवलं. फावडी कुदळी मुलांनी चालू केल्या आणि मी पहातच बसलो. मुलं असूनही कामाची सवय आणि समज इतकी छान होती, की पुढच्या तासाभरात दहा बारा फूटांचा छान रेखीव पट्टा जमिनीवर दिसू लागला. मुलं हसत खेळत काम करत होते.

कोकणातली जमीन जांभ्या दगडाने बनलेली. वरची गवत माती दूर झाली आणि खाली टणक जांभ्या लागला. पण त्याला कुठे उंचवटा कुठे खड्डा होता. उंचवटे तासले असते तर. छान टिकाऊ रस्ता झाला असता. त्या दिवशी आम्ही पिंपळापर्यंत पोचलो. गवत माती काढून चौदा पंधरा फूट रुंदीचा लाल पट्टा छान दिसत होता.

तेवढं आटोपून सर्वांना घेऊन घरी आलो. मुलांना चहा आणि तालुक्याहून आणलेला चिवडा दिला. ती एकदम खूष झाली.

"उद्या येणार ना रे?"

"होय सायब! काम घेतला ता आता पुराच करायचा." चंदू सोरप पंधरा सोळा वर्षांचा होता. तो सांगत होता.

"लवकर रस्तो झालो काय मग शयरात जावक गावात. कदी बगुकव नाय आमी."

"अरे असे जाणार? उघडे एका लंगोटावर?"

सगळे चूप झाले. शहरात जाताना कपडे लागणार याची जाणीव झाली. मग हळू समजूत घालत म्हणालो, "एकदा मी नेईन हा तुम्हाला तालुक्याला."

काम जोरात सुरू होतं. चार दिवस गेले असतील आणि संध्याकाळी कुंभार आला.

"सायबानु रस्तो करूक घेतलास? बगुन ईलंय. बरो हा पण लय खडबडीत हा. माज्याकडे दगड तासूचा टीकम हा. मी वरचे शेंडे तासून खाचे खळगे काडून देतय चलात?"

"अरे चालेल काय धावेल. पण एवढा लांब रस्ता एकटा कसा करशील?"

"ता माज्यार सोडा. माजो पोरगो येता रस्तो बनवूक. मंगो. म्हायत हा तो तुमका."

"मंगेश तुमचा मुलगा का? वा! कामाला वाघ आहे."

चांगलं काम करायचं असलं की मदत वरचा तो करतोच याचा अनुभव येत होता.

पिंपळाकडे रस्ता अगदीच अरूंद होता. वरच्या रस्त्यापासून गावच्या पाष्टेच्या दुकानपर्यंत रस्ता झाला होता. कुंभाराने व त्याच्या

मुलाने छान तासून खड्डे काढून टाकले होते. आठ दिवसात श्रमदानाने या पोरांनी पाच किलोमीटरचा रस्ता केला होता. मला विश्वास वाटत नव्हता.

"सायबानु! पिपळा बुडचा(खालचं) काय करूया? पार कापूचो लागात पिपळाचो." कुंभार विचारू लागला.

"गावाला न दुखवता काम करायचं. पार कापला तर मुंजा त्रास देईल ही भीती आहे तुम्हाला. मग माझा विश्वास नसला तरी मी गावाशी वैर नाही करून घेणार."

"सायबानु दर नवमेक स्वयंभू मंदीरात कौल लावतत. तीन चार जणांच्या अंगात येता. आपण कौल लावया नी अंगात येयत तेकाय ईचारूया. कौल मिळालो तर कापायचो पार. नायतर नाय. कसा?"

"ठीक आहे! तुम्ही गावकरी जसं ठरवाल तसं करू."

कौल मिळाला. कुंभाराच्या बायकोच्या अंगात आलं होतं. तिनं जोरदार कौल दिला. गावडे देवळात हजर होते. या कौल मोहिमेबद्दल त्यांना कल्पना नव्हती. आमचं काम आता करायला हरकत नव्हती. देवाचा कौल मिळाला होता गावडे काहीच बोलू शकत नव्हते.

रस्ता करायला आम्हाला आठ दिवस लागले होते. आता पार तेवढा खणून रस्ता पूर्ण करायचा. पण एक माणूस सांगून गेला. उद्या तहसीलदार

कचेरीत हजर रहा. काय झालं असेल? तहसीलदाराने काही माझ्या विरुद्ध केलं तर नसेल. अनेक विचार झरझर येत राहिले.

पण आता मी हिरण्याचा विचार करू लागलो. तरुण मुलांना आता शहराची आस लागली होती. लवकरच त्यांना एखादं शहर दाखवलं की त्यांचं मन नक्कीच बदलणार होतं. शाळा, वाचनालय सर्व दाखवायचं. असा विचार केला होता. तडकाफडकी बदली तर करणार नाहीत? काय असेल?

सकाळीच बस पकडली. वेळे आधीच कचेरीत पोचलो. साफसफाई करणारे आले होते. ते लगबगीने काम करत होते. दहा वाजता सगळे लोक यायला लागले. बारा वाजता येणारे तहसीलदार आज दहा वाजता हजर होते. समजलो बहुतेक कलेक्टर किंवा डेप्युटी कलेक्टर येणार असणार. साडे दहाला दोन जीप आल्या. सगळे स्वागताला उभे राहिले. जीप मधून कलेक्टर उतरत होते. मला का बोलावलंय ते समजलं. थोडी काळजी वाटली. कोणताही झगडा करणं मला पसंत नव्हतं. कलेक्टरना बोलून मी चूक केलीय वाटू लागलं.

तासभर झाला आणि मला बोलावणं आलं. समोर कलेक्टर, मामलेदार, तहसीलदार बसले होते. कलेक्टरांचे चिटणीसही होते. त्यांच्याशी नजर मिळताच त्यांच्या चेहऱ्यावरचं हसू पाहून धीर आला.

"या धनगर या. आम्ही तुमच्या गावी आता येणार आहोत. रस्ता कसा बनवायचा ते ठरवायचं आहे." कलेक्टर

"साहेब आपली गाडी गावापर्यंत पोचणार नाही. चालत कमीत कमी अडीच तीन मैल जावं लागेल. कसं करूया?"

"असं म्हणताय! पण आज नाही गेलो तर काम राहून जाईल. नको नको आजच जाऊया."

"बिडीओ, तहसीलदार व मामलेदारही येतील. आजच रस्त्याचं काम मार्गी लावूया."

"मी पुढे जाऊन बैलगाडीची तरी सोय करतो."

माझं न ऐकता मलाच एका जीप मध्ये बसवलं व आम्ही निघालो.

गावी पोचलो. पिंपळापर्यंत गाडी सहज गेली. पण तिथून चालत जाताना कलेक्टर बोलू लागले."अरे रस्ता तर बनवलाय वाटतं. नवीन दिसतोय. मामलतदार केव्हा बनला रस्ता?"

मामलतदार गडबडले. मी पुढे झालो."साहेब हा रस्ता गावच्या मुलांनी श्रमदानाने आताच बनवलाय. पण पिंपळाचा पार तोडायची

गावकऱ्यांची तयारी नाही. गावचा राखणदार त्याच्यावर आहे अशी वदंता आहे गावात."

"म्हणजे पिंपळ तोडता येणार नाही. मग रस्ता कसा बनणार?"

"थोडा वेळ द्या साहेब मागचा पुढचा रस्ता बनवलाय आता जोडायसाठी गावकऱ्यांना समजावायला पहायचं. एकदा रस्ता दोन्ही बाजूला झाला की. होतील तयार."

"तुम्ही गावातच राहाता म्हणजे तुमच्या वरच विश्वास ठेवला पाहिजे."

बोलता बोलता चालत आम्ही गावात पोचत आलो होतो. लंगोट घातलेली तरूण मुलं, नागडी करदोट्यावर असलेली लहान मुलं. अर्धवट लज्जा रक्षण करत जाणाऱ्या बायका कलेक्टरच्या नजरेला पडू लागल्या. हळू हळू त्यांचा पारा चढू लागला.

"मामलतदार ही काय परिस्थिती बघतोय मी. सरकार एवढी मदत पाठवते कुठे जाते ती? अहो हे गरीबी रेषेच्या खालीच नाहीत पण पुरे गरीबीच्या तळाला पोचलेत. यांना नक्कीच कोणत्याही योजनांचा लाभ पोचलेला नाही. आठ दिवसात, मला गेल्या दोन तीन वर्षात सरकारी योजनांखाली किती मदत या गावाला दिली त्याचा रिपोर्ट पाहिजे. यावर पुरी चौकशी होऊन दोषी लोकांना उघडं करेपर्यंत कोणाचीही बदली होणार नाही. कोणी बदलीची मागणी करणार नाही हे पहा. चला पुढे

जाण्यात अर्थ नाही. काय परिस्थिती पहाणार या पेक्षा! मी तीन महिन्यांनी परत येईन तोपर्यंत सर्व योजना राबवा या गावात."

मुलांचा जमाव कुतुहलाने सर्वांकडे डोळे विस्फारून पहात होता. त्यांच्या मनात जागवलेल्या ठिणगीला मी आता फुलवणार होतो. माझं काम आता सोपं होणार होतं.

कलेक्टर वगैरे गेले. मुलांसह घरी आलो.

"हे कोण वो सायबानु? आणि तेंची मोटरगाडी उगडीच? वारो झोंबणा नाय?"

"हे कोण पण गावाक सगळा देणारे? सरकार म्हणजे वो?"

शाळेत कधीही न गेलेले. बाहेरच्या जगाचा संपर्क नसलेल्या या प्रजेला. कसं समजवायचं याचा मी विचार करत होतो. ही मोठी जबाबदारी होती. त्यांना समजेल अशा भाषेत कसं सांगायचं हे खरंच अभ्यास करण्या सारखं होतं.

"आधी सगळं पहा. सगळे प्रश्न तुमच्या मनात तयार होऊ देत. मग मी सांगेन ना तेंव्हा आयुष्यभर लक्षात राहिल."

"आता पार तोडूक जावया सायब? रस्तो पुरो करूचो रवाक नुको." उत्साहात मंगेश कुंभारने विचारलं.

"नाही रे बाबा! कौल मिळाला तरी. गावच्या लोकांना बोलावून सर्वांचं मत पहावं लागेल."

"किती दिसानी करायचा मगे?"

"एकदा गावकऱ्यांना बोलावून घेऊ संध्याकाळी. विचारू. त्यांचा होकार मिळाला की करू."

मला बरं वाटत होतं. मुलांना गावाच्या सुधारणेत रस वाटू लागला होता.

भिवा, कुंभार, सुतार अशा सगळ्यांना बोलावून गावकऱ्यांना जमा करायला सांगितलं. रस्ता बघून गाव खूप झालंच होतं, पण कोणताही विरोध नंतर नको म्हणून गावाचा कौल घेणं जरूरी होतं. चार दिवस माझा संध्याकाळचा वेळ मुलांना शिकवण्यात जात होता. दिवसभर अभ्यासात घालवत होतो. काही महत्वाकांक्षा जपल्या होत्या. आय. ए. एस्. व्हायचा चंग बांधला होता. हिरण्या सारख्या गावात सुधारणा करायची खूप इच्छा होती. गरीबी आणि जात यामुळे होणारी अवहेलना, अपमान त्यांच्या वाट्याला येत असणार. माझ्यासारखाच. कधी कधी या विचारांनी मन उदास व्हायचं. पण हिरण्यातलं काम माझा आत्मविश्वास वाढवू लागलं होतं. माझ्या मनात एकच जात फिरत होती. गरीबी.

"सायबानु! आसास काय वो?"

हा भिवा होता. "काय भिवा! काय झालं?"

"उद्या सांच्याक सगळे गावचे लोक येतहत हय. तुमी सांगावो पाठवलल्यात ना? तो सांगलंय सगळ्यांका. येतव म्हणालेत. काय पण म्हणा सायबानु सगळे गावड्यां सारकेच तुमका मानतत वो."

"हो? माझं मानतील? गावड्यानाही सांगीतलंस ना?"

"होय तर! गावडेंपासून सुरवात केलंय ती आमच्या येस्करांच्या आवठापर्यांत. गावडे काय बोलले नायत. पुटपुटत होते काय तरी. मुंजो चिडान जातलो. गावचो सत्यानाश होतलो. असा बडबडा होते. सायबानु, तेंका ईचारून नाय केलास या काम?"

"सगळं त्यांना सांगीतलं होतं मी. पण सरकारी काम म्हणजे केलंच पाहिजे. नोकरी जाईल माझी. काढू, त्यांचा रागही काढू."

भिवा गेला पण वादळाचा संकेत देऊन गेला.

संध्याकाळी मी मुलांना सांगीतलं.

"उद्या सगळे गावकरी येणार. पार तोडायचा की नाही ते ठरवणार आहेत. तुमच्या घरचे काय म्हणतात ते पहा. त्यांना रस्ता पुरा व्हायला पाहिजे की नको हे समजून घ्या. उद्या जास्त लोक 'रस्ता नको, मुंजा त्रास देईल' म्हणाले तर रस्ता होणार नाही. तेंव्हा तुम्ही समजवायचं आहे घरी."

सर्वांनी माना डोलावल्या मी थोडा निर्धास्त झालो. दुसऱ्या दिवशी पंचायत भरली. मग रस्ता का पुरा करायचा ते बोललो. कुंभाराने देवाचा कौल मिळाल्याचं सांगीतलं. रस्ता पुरा करायला सर्व तयार झाले होते.

गावडे काहीच बोलत नव्हते. सुतारानी विचारलं, " गावड्यानु तुमका काय वाटता?"

"मिया काय सांगतलंय. माका ईचारून खंय काय झाला हा? करा काय ता. मुंजो दुकावलो, चिडलो तर काय? हेचो ईचार करा."

त्यांचा विरोधी सूर पाहून थोडी चुळबुळ सुरू झाली. पण मुलं बोलू लागली, "आमी पिपळा पर्यांत रस्तो केलंय, मुंजाक सगळा अगोदर म्हायत पडता ना? मग तेका रस्तो बनवतव, तेचो पार मधी येता, तो तोडतलंय ह्या ध्यानात ईला नसात? पिपळाक हात नाय लावतलव. पार तोडतलंय तसो कौल लावलंय. गाराणा घातलंय. तेणा होय म्हणान कौल दिलान. आता काय रवला? काय म्हणून चिडात?"

कुंभाराचा मंग्या बोलत होता आणि इतर सर्व मुलं त्याला साथ देत होते. मुलांची ही उमेद बघून मी पण चकीत झालो.

गावाने मग ठरवलं परत एकदा स्वयंभूच्या देवळात कौल लावायचा. त्या आधी पिंपळाकडे कोंबड्याचा बळी द्यायचा. तो शांत झाला की पार तोडायचा.

विश्वास नसला तरी हे गावकऱ्यांसाठी मान्य करावं लागलं.

दोन दिवसानी मुहुर्त काढून कौल घ्यायचं ठरलं. स्वयंभूच्या देवळात सगळं गाव लोटलं. देवाला कौलासाठी डाव्या आणि उजव्या बाजूला फुलांच्या पाकळ्या पुजाऱ्याने चिकटवल्या. व म्हणाला, "बा महाराजा!

देवा! गावाक एक प्रश्न पडलो हा. गावाचो रस्तो बनवूचो हा. पिपळाचो पार मधी येता हा. कौल लावलं. बनवूचो असात तर उजवो कौल दी. नायतर डावो. बा महाराजा गावार मगे खयचा संकट येवचा नाय ह्या बगान कौल दी."

एवढ्यात सुतारीण घुमत पुढे आली. तिच्या अंगात आलं होतं. "कसलो कौल लावता? हूं.. हूं तो राखणदार बसलो हा थंय.. "

तिचं बोलणं पुरं व्हायच्या आत कुंभारीण घुमायला लागली." एकदा झाला ईचारून पार तोडूचो ठरलो. तोच कौल गावतलो बग. हूं.. हूं"

केवढा मागासलेपणा होता. हे थोतांड बघून हसावं की रडावं समजत नव्हतं. पण चालत आलेल्या या रूढीला आळा घालायला मी असमर्थ होतो. एवढ्यात तेल्याची बायको घुमू लागली. थोड्याच वेळात चार पाच बायांनी घुमत देवा समोर गोल गोल फिरायला सुरवात केली.

शेवटी कौल लागला पुजाऱ्याने कौल लागला सांगीतलं. पार तोडायचा कौल मिळाला होता.

आता सगळ्या बाया एका सुरात ते उचलून धरत होत्या. नाही म्हणत फक्त सुतारीण घुमत होती. शेवटी सगळं थांबलं. कौल ऐकून गावडे देवळातून बाहेर पडले.

सगळी मुलं खूष झाली होती. नाचत होती पण मला गावाची काळजी वाटू लागली. दोन भागात वाटली जातील हे लोक. याची भीती वाटू लागली.

असेच थोडे दिवस गेले. मी अभ्यासात गर्क होतो. मुलांना थोडं थोपवलं होतं. वातावरण थंड व्हायला वेळ द्यावा हा मानस होता. संध्याकाळी मुलं येत. त्यांना आता रस्ता लवकर हवा होता.

दोन दिवसानी मी तालुक्याला गेलो. पगार घेतला. तेव्हा समजलं कलेक्टरना सगळा रिपोर्ट पाठवला. समजेल. मला रिपोर्ट मध्ये स्वारस्य नव्हतं.

बाजारात गेलो. चांगले लांब रूंद पंधरा राजापूरी पंचे विकत आणले. मुलांना घेऊन तालुक्याला जायचा विचार होता. त्यांच्या मनात चाळवलेली जिज्ञासा आता मला थंड होऊ द्यायची नव्हती.

संध्याकाळी मुलं आली. मी त्यांना पंचे द्यायला आत आलो. मुलांनी आपसात बोलायला सुरवात केली. सुताराच्या मुलावर पांडूवर सगळे तुटून पडले होते.

"गावात रस्तो होता हा. तो हेंका नुको. शरात जावन शिकाक गावात ता नुको. कौल नाय देयत. पांड्या घराक जावन सांगाक नाय काय रे? सायबानी सांगलल्यानी ना?"

माझ्या कानावर हे पडले आणि मी बेचैन झालो. मला नको असलेला एक प्रवाह यांच्यात चालू होत होता. यांना शहरात नेऊ की नको? मग त्यांच्या मनात उत्सुकता तयार केली त्याचं काय? सगळे विचार एका मागोमाग मनात गर्दी करू लागले.

बाहेर आलो. "मुलांनो हे बोलणं थांबवा. पांडूच्या आईच्या अंगात आलं होतं. तिनं ठरवून थोडंच सांगितलं? हे अंगात येणं म्हणजे काय याची मला फारशी माहिती नाही. माझा विश्वास नाही हे ही खरं आहे. पण माहिती नसलेल्या गोष्टींवर ठामपणे उत्तर देणं हे चुकीचं आहे. पांडूच्या आईला दोष देणं बरोबर नाही. तुम्ही लहान आहात. मोठ्यांवर असे आरोप करणं बरोबर नाही.

चला पंचे कोणा कोणाला नेसता येतात? छान कासटा मारून नेसता आला पाहिजे. "त्यांना पंचे दिले. दहा वर्षांपेक्षा छोट्यांना म्हणालो," तुम्ही लहान आहात. मोठे झालात की तुम्हाला नेईन." ती मुलं हिरमुसली पण माझा इलाज नव्हता.

"आपण परवा शहरात जायचं आहे. घरात मोठ्यांना सांगा व त्यांचा होकार असेल तरच नेईन हे लक्षात ठेवा."

जवळ जवळ सर्वांनाच होकार मिळाला. सकाळी सहा वाजता सगळे हजर झाले. एक सारख्या कासटा मारलेल्या पंचातली ती हिरण्याची मुलं मिलट्री सारखी वाटत होती. एकूण बारा मुलं घेऊन आम्ही चालत घाट रस्त्यावर आलो. दोन गाड्या आम्हाला न घेताच गेल्या. तालुक्याला आज आठवडी बाजार होता. पुढच्या बस मध्ये नंबर लागला. कसं तरी सर्वांना आत चढवलं. मग मी चढलो. सगळे उभे होतो. बस चालू झाली. घाट रस्त्याची वळणं घेऊ लागली आणि मुलांना मजा येऊ लागली. ते हसू खिदळू लागले. आता पुढचं वळण दिसताच "ओ" चा एक नाद सगळे करू लागले. हा त्यांचा 'ओकार' वळणावर जोरात व्हायचा आणि वळण संपलं जोरात खिदळणं चालू व्हायचं.

बस मधले प्रवासी यांचा अवतार व आवाज ऐकून हसत होते. गावचे स्वछंद स्वातंत्र्य अनुभवलेल्या त्या जीवांना समाजाची कुठलीच बंधनं नव्हती. आपल्या नैसर्गिक भावनांना ते पूर्ण पणे उपभोगत होते. ते पाहून मी तृप्त होत होतो. तालुक्याचं शहर आलं. बाजारात ही गर्दी दिसत होती. सर्वांना एकमेकांचे हात धरून चालायला सांगितले. गर्दी बघून ते भांबावून गेले होते. पेपरमिंटच्या गोळ्या घेऊन सर्वांना वाटल्या. सगळे एकदम आनंदले. बाजारातले सगळे लोक आमच्याकडे आश्चर्याने पहात होते.

पण या मुलांना सगळ्या गोष्टींचं नवल वाटत होतं. ते सर्व काही पाहात मनात साठवत होते.

मग शाळा दाखवली. हजारो प्रश्न त्यांनी विचारले. उत्तरं देता देता मला पुरे झालं. मग वाचनालय दाखवलं. पुस्तकं हातात घेऊन आतील चित्रं पहाताना त्यांचे लुकलुकणारे चमकणारे डोळे पहायला मजा येत होती. माझ्या कामाचा हा दुसरा अध्याय आता रंग घेऊ लागला होता. शाळेची पुस्तकांची ओढ त्यांच्या मनात येऊ लागली होती. दररोज संध्याकाळी मी बाहेरच्या जगाच्या गोष्टी सांगून त्यांच्या मनात जिज्ञासा वाढवित होतो.

.....

आता ठरवलं रस्ता करायचा. पार तोडायचा पण परत तोडलेला भाग सुंदर बांधून लिंपून घ्यायचा. कुंभाराला बोलावून चिकण माती तयार करायला सांगितलं. कारण सांगितलं तर म्हणाला, "चांगला करतास. रसतोय होयत नी पारय बांदललो बगून गाव खूष होयत. चार दीस तरी लागतीत. माती शेण कालवून सडवून चिकणमाती बनवूक."

चार पाच दिवसानी पार तोडायचा व बांधायचा नक्की झाला. मुलांना म्हणालो, "एवढ्यात कोणाला सांगू नका. घरच्यांनाही. एका

दिवसात तोडून, नवा बांधून आणि लिंपून छान बनवूया. गावकरी खूष झाले पाहिजेत.

संध्याकाळी गावडे आले. मला आश्चर्य वाटलं.

"काय गावडे बरेच दिवसानी आलात?"

"काय करू! गावच्या मुंजान आपलो खेळ बदाललो दिसता. तो आता गावाक बाकिच्यांसारो(इतरांसारखं) करून वाट लावतलो. खालचे गाव सुधारले. खराच सुधारले काय वो? मग बांदरारसून(बांधावरून) भांडतत कित्या? रातीक दुसऱ्याची पिका कापून हाडतत कित्या? आपल्या शेतातली म्हेनत टाकून ह्या काय? तुमी शिकलंले. गावा फिरलंले. आमच्या गावात असला काय दिसला काय वो? आज काल मुंजो फिरणा नाय म्हणतत. तुमका शरण गेलो म्हणतत सगळे. काय करशात ता करा. पण ह्या असला भांडणाचा नी चोरीचा ईक(विष) गावात येवचा नाय बगा. माज्या आज्याच्या आज्यान सांगलंल्यान, मुंजो गाव सोडून गेलो, नायतर आपला रुप बदललान तर समजा गावातला सगळा सोपला. गाव भांडतला. शेवटाक तुमका सांगुचा वाटला म्हणून ईलंय. गावाचा भला करा पण कली येवचो नाय बगा."

मुंजा! परत मुंजा! कसे सुधारणार हे. जुने लोक सुधारणार नाहीत पण नवी तरूणाई हातात आली आहे. ती सुधारणार गावाला. मी माझी समजूत काढत होतो.

"येतय मिया." गावडे निघून गेले. आज चपटी बाटली आणणारा आला नव्हता. मला कुठेतरी बेचैन वाटलं. गावडे खोल कुठेतरी दुखावले होते. त्यांचं गावावर फार प्रेम होतं. मी त्यांच्या कारभारात लुडबुड करून गावाचा चेहरा बदलत होतो ते त्यांना जराही रुचलं नव्हतं.

दोन रात्री अशाच विचारात तळमळत गेल्या. कुणालाही न दुखवता मला काम करायचं होतं. इथं तर मी गावच्या सरपंचांना बाजूला करून गावावर ताबा केला होता. हे बरोबर होतं काय? वेळ निघून गेली होती. आता काहीच करू शकत नव्हतो. तरुण आता उभे झाले होते. आता मी नसलो तरी ते नक्कीच गावाला सुधारणार होते. तो वणवा बरोबर पेट घेत होता.

आज पौर्णिमा. पार कापायचा मुहूर्त मुलांनी काढून आणला होता. पार चांगला पाच फूट कापला तेव्हा रस्त्याला पुरेशी रुंदी मिळाली. रस्त्याला रुंदी मिळाली. तुटलेल्या पाराची तटबंदी तासलेल्या जांभ्या दगडांनी केली. पाराचे सर्व दगड काढून छान तासून परत लावले. चिकण मातीचं ते लिंपण आणि तासलेल्या जांभ्या दगडाचा रुबाव पाराचं सौंदर्य वाढवित होता. काय करा हे मला सांगावं लागत नव्हतं. आपल्या मनात येईल तसं सर्व जण काम करत होते. कुंभार मधून मधून सूचना करत होता

एवढंच. कामाचा झपाटा एवढा होता की संध्याकाळपर्यंत पाराचं काम पूर्ण झालं होतं.

"सायबानु काम झाला. ह्यो पारा समोरचो रस्तो तासूचो रवलो हा. अंदार पडलो. ह्या काम उद्या पुरा करीन मी. कोण नाय ईले तरी चलात."

ही तर पावती मिळाली होती. आता सगळं गाव सुधारणेचा विचार करेल याची खात्री झाली.

रात्र भर छान झोप काढून झाली होती. सकाळी पडवीत येऊन जोरदार आळोखा देताना सुंदर वास आला. भात कापणीला आलं होतं. त्याच्या सुगंधाने हिरण्याला प्रेमळ विळखा घातला होता. त्याचा पोटभर आनंद घेत उभा होतो. मागून आवाज आला. "सायबानु!" कोण म्हणून मागे वळलो तर दुकानदार पाष्टे मला साद घालीत होता.

"पाष्टे! तुम्ही? एवढ्या सकाळी?"

"नाय वो! ह्या देवक ईलंय. म्हस ईयाली काल. खरवस हाडलंय. बायल छान बनवता. गुळ येलचीचो हा. तुमी इतक्या माज्या साटी केलास तर तुमका नको देवक? पयलो तुमका. घ्या."

"अहो पण मी काय केलं एवढं तुमच्यासाठी?"

"रस्तो बनवलास तो काय. गावात माकाच जास्त गरज होती तेची. आता सामानाचो टेंपो नायतर बैलगाडी दारात येतली वो."

माझ्या डोक्यात आत्ता प्रकाश पडला.

"जीव वर येय सामान दुकानात भरताना. बायलेची कमर धरा चार दीस. सगळा सोपला आता. आता बगा सगळा सामान भरतय की नाय तो." पाष्टे खुषीत येवून बोलत होता.

"बरं झालं तुमचे श्रम वाचले. पण रस्ता करताना कोणीच आलं नाही तुमच्या कडून."

पाष्टेने आजूबाजूला नजर फिरवली मग खालच्या आवाजात म्हणाला, "दुकान घेवन बसलंय. गावड्यांका वायट वाटला तर दुकवान कसा चलात. म्हणून नाय मधी पडूक. झील म्हणा होतो जातय रस्तो करूक पण मियाच नुको म्हटलंय. होयो तर खर्चाचे पैशे देतय."

मी गप्पच राहीलो. थोडा वेळ बसून तो निघून गेला. पण कोकणी प्रेमाचा हळुवार अनुभव देऊन गेला. कृतज्ञता व प्रेम ते कसं व्यक्त करतात ते समजलं.

अचानक मला आठवलं. रस्त्याचं नाटक चालू झाल्यापासून धाकू आपल्याकडे यायचा बंद झालाय. त्याला गावडेनी तंबी दिली असावी.

गावाची भात कापणीची लगबग चालू झाली आणि मी सर्व वेळ अभ्यासाला देऊ लागलो. आठ दहा दिवस माझ्याकडे कोणीच फिरकलं नाही. दररोज येणाऱ्या मुलांची एवढी सवय झाली होती की चारच दिवसात एकटं वाटायला लागलं होतं. आज आठवडा झाला होता.

गावात एक फेर फटका करून कंटाळा घालवावा म्हणून बाहेर पडलो. तेवढ्यात गावाच्या दिशेने एक जीप येताना दिसली. समजलो कलेक्टर बोलल्या प्रमाणे आले असणार. पण अजून तर दोन महिने पण नाही झालेत. संभ्रमात होतो तोच जीप माझ्या घरच्या रस्त्याकडे येताना दिसली. तसाच परत घरी निघालो. जीपचा ड्रायव्हर म्हणाला, "कलेक्टर सायबानी बोलावलंय. असाल तसे घेऊन या म्हणालेत."

हुकमाचा ताबेदार तसाच निघालो. ऑफिसात पोचलो तर सर्वच हजर होते.

"या धनगर या. रिपोर्ट आलाय. सर्व योजना प्रमाणे मदत गावात पोचल्याच्या नोंदी आहेत. मदत गेली कुठे?"

"साहेब! गेल्या चार साडेचार महिन्यात मी एकदाही मदत आलेली पाहीली नाही. नोंदींवर माझी पोहोच आहे?"

कलेक्टर हसले. "धनगर ही सिस्टम तुम्हाला साफ करते आहे हे मला माहीत आहे. पण सरकार कागदावर चालतं. फार पक्कं काम केलंय तुमच्या विरोधात. ज्यानी कुणी केलंय ते सुटणार नाहीत. पण यामधून तुम्हाला मी सोडवू शकेन असं वाटत नाही. बिडीओ, पुरवठा अधिकारी सर्वांनी तुम्हाला दरमहा रेशन दिल्याचं नमूद केलंय."

"असं करा दोन दिवसात राजीनामा द्या आणि रत्नागिरीला चला. मी तुम्हाला या पेक्षा चांगली नोकरी देतो."

"पण मी जर काही केलं नाही, तर दोष दिला, आरोप ठेवला म्हणून पळून गेला म्हणतील सर्व, त्याचं काय?"

"कोणताही ठपका तुम्हाला लागणार नाही याची खात्री बाळगा तेवढं तर जरूर माझ्या हातात आहे. मामलतदार पाहीलंत काय झालंय ते? हे तुम्हाला नकोत ना? मग ते जातील. पण त्यांच्यावरचे सर्व आरोप आत्ता मागे घ्या. मी असतानाच हे काम पुरं करा. तुमच्या स्वार्थासाठी एका चांगल्या माणसाचा बळी देऊ नका. नाहीतर ही केस मी त्यांना सस्पेंड करून चौकशीसाठी पोलीसात देऊ का? तुम्ही ठरवा."

एवढा स्पष्ट बोलणारा कलेक्टर असू शकतो? विश्वास बसत नव्हता. तहसीलदार मामलेदार सर्वांची घाई गर्दी झाली होती. ते धावा धाव करत होते. मी राजीनामा लिहित होतो. काही गुन्हा केलेला नसतानाची शिक्षा मरणप्राय यातना देते. ती मी आत्ता अनुभवत होतो.

रूम मध्ये मी आणि कलेक्टर होतो. पटकन शब्द निघून गेले, "अजूनही आमचा वाली कोणी नाही. अन्याय आम्हीच सहन करायचा. का?"

"काढून टाका मनातून हे. तुम्हाला मी राजीनामा मुद्दाम द्यायला सांगितलाय. अहो या वेड्यानी रिपोर्ट मध्ये दरमहा रेशन व इतर सामान टेंपोने पंचायतीत पाठवल्याचं लिहीलं आहे. बरं झालं मला ठाऊक होतं ते की गावात जायला रस्ताच नाही तर टेंपो जाईल कसा? त्यांनाही माहित असायला हवं होतं. ते गावात आले होते. तरीही एवढी मोठी चूक करून

बसलेत. पण मी त्यांना हे बोललो नाही, कारण तुम्हाला मला या चिखलातून बाहेर काढायचं आहे. तुम्ही शिकला आहात. सर्व्हीसेसची परीक्षा देणार म्हणता मग रत्नागिरीला चांगला अभ्यास करा. नोकरी देतो ती करा. गार्ड देतो अभ्यासासाठी, आरामात रहा. यांचं पितळ मी याच केस मध्ये उघडं करणार आहे. सगळे पुरावे आहेत माझ्याकडे. तुमचं नाव ते काढू देत. मग पहा महिन्या भरात कसे कापत रत्नागिरीला येतात ते."

मी अवाक होऊन सगळं ऐकत होतो. मग म्हणालो, "हिरण्यात व लोकांची कामं करण्यात जीव गुंतला होता. मुलांना शिकवताना त्यांची माया वाटू लागली होती."

"अहो धनगर! चार पाच महिन्यात असे गावावर जीव लावू लागलात तर सरकारी नोकरी कशी कराल? दर तीन वर्षांनी नवा डाव मांडावा लागतो सरकारी सर्व्हीस मध्ये."

एवढ्यात सगळे कागदपत्र घेऊन मामलेदार आले नवीन कागद कलेक्टर नी झरझर वाचले."टॅपोच्या रीसीट आल्या? पंचायतीत पोचवल्याची नोंद आली? यांचं नाव कुठेही नाही?" असे प्रश्न कलेक्टर विचारीत होते आणि सगळ्यांना ते होकार भरत होते. जुने व नवे दोन्ही कागद आणि रिपोर्ट मला द्या. रत्नागिरीला जाऊन परत सर्व तपासून पाहून असं म्हणत, उठता उठता माझा राजीनामा त्यांनी मामलेदारना दिला. मला जीप मध्ये घेतलं. जीप निघाली.

सरळ गावात शिरलो. पंचायतीपर्यंत जीप नेता आलेली बघून कलेक्टर म्हणाले, "अहो रस्ता पुरा केलात? कधी केलात?"

"आत्ताच दोन दिवस झाले असतील."

"एक कराल आजच गाव पंचायत बोलवा आणि तुम्ही श्रमदानाने रस्ता पूर्ण केल्याचा ठराव करून मला पाठवा. तुमची केस नाही तर हराल."

मला उतरून ते निघून गेले.

सरकारी कामं कशी फक्त कागदावर चालतात याचा छान धडा मिळाला.

पंचायत बोलावणं हे गावडेंच्या अखत्यारीत येत होतं. कसं करणार? पण मुलांच्या मदतीनं ते काम करायचं ठरवलं. पाष्टे ना बोलावून सर्व समजावलं.

"कलेक्टर आले होते. त्यांनी ठराव करायला सांगितला. रस्ता आपण आत्ताच बनवला. गावच्या मुलांनी श्रमदानाने बनवला, असं सर्व खरं ते लिहून ठराव कलेक्टरना पाठवायचा आहे. नाही तर तालुक्याचे लोक त्यांनी बनवला दाखवून आपल्या गावचे पैसे लाटतील. मी सरकारी

नोकर. मी पंचायत बोलवू शकत नाही. गावडे माझ्यावर नाराज आहेत. तेव्हा तुम्ही माझं एवढं काम करा."

"ईला ध्यानात. चार दीस द्या. ठराव करून बरोबर लिवन तुमका देतय. माका लिवक येता. सातवी पास हय."

त्याने काय केलं ते सांगितलं नाही. पण तिसऱ्या दिवशी सकाळी एक कागद घेऊन आला. ठरावावर जवळ जवळ पंधरा एक आंगठे लावले होते व पुढे नावं लिहीली होती. गावडेंचं नाव पहिलंच होतं. मात्र मजकुराचा तपशील जुन्या काळच्या मराठीत लिहीला होता.

"रा.रा. कलेक्टर सायबान्ला हिरणेकरांचो सा. न.

आमी हिरणे गावकरी आज सोमवारी सयंभुच्या देवळात जमून, आमच्या पोरग्यानी घाटापासून गावापरयांत रस्तो केल्यानी तेची नोंद घेतलंव. ह्यो रस्तो शरमदानान बनवलव. रस्त्यान आता घाटार जावन तालुक्याक जावची सोय झाली हा. ह्यो रस्तो करूक आठ धा दीस लागले हत. पुरो होवन दोन दीस झाले. भादरपदाची काळी दवादस(द्वादशी)होती. साल एकोणवीसशे एकसठ. पैसो एकय लागूक नाय. कारण गावच्या पोरानी रस्तो खणान सारको केलो. पार तोडून सारको केलो. कुंभारान चिरे तासून पार लिपल्यान. सगळा काम गावातल्यांनीच केला. मगे पैसो कशाक लागत? तरी ह्यो ठराव पंचायत तुमका पाठवता. सदर ठराव करणार." मग खाली नावे व आंगठे लावले होते. मला वाचताना हसू

आवरत नव्हते. मालवणी भाषा राज्य भाषा नव्हती. ह्या पत्राचा उपयोग होईल? मग एक छान कल्पना सुचली.

मी पत्र लिहून जोडलं. "हिरणं गावात कोणीही शिक्षित नाही एकटे दुकानदार पाष्टे सातवी शिकलेले आहेत. मराठी यथातथाच आहे. ठराव जसा झाला तसा त्यांनी लिहिला. मालवणी बोली भाषेत आहे. अत्यंत सत्य व खरा दस्ताऐवज म्हणून तसाच पाठवत आहे."

पाष्टे व कुंभार आले होते. "हसतात कित्या? काय चुकला हा?"

"नाही हो. बरोबर आहे सगळं पण तुमच्या बोलीभाषेत आहे. आपली राज्य भाषा मराठी आहे."

"मग काय चलात की नाय?"

"चालेल. मी सोबत मराठीत माझा रिपोर्ट जोडला आहे. काळजी करू नका आणि हो तुम्हाला सांगायचं राहून गेलं. मी परवा चाललो रत्नागिरीला. मी ही नोकरी सोडली आहे."

"काय म्हणता काय भाऊसायब! एकदम सरकारी नोकरी सोडलात? गावाक मानवललात तुमी. दुसरो कोण कसो येयत काय म्हायत."

मी काहीच बोललो नाही. ते गेले मी सामानाची आवरा आवर करायला घेतली. तास दीड तास गेला असेल. कालावाला ऐकू आला. बाहेर आलो तर खूप मुलं आणि काही मोठे लोक येताना दिसले.

"सायब तुमी चललास? बदली झाली? मग हय कोण?"

"येईल कोणीतरी. सरकार पाठवणार मला कसं माहीत पडेल?"

संध्याकाळी गावडे, गावकर असे आठ जण गावचे मानकरी आले. बहुतेक बलुतेदार पण आले. गप्पा सुरू झाल्या. संध्याकाळ होता होता गावडेंचा माणूस चांगल्या तीन मोठ्या बाटल्या घेऊन हजर झाला. सहा रुपये काढून मी देऊ लागलो तर गावडे म्हणाले, "पाचच देवा. तीन बाटलींचे पाच होतत ना रे?" त्याने मान हलवली. मी समजलो ही माझ्या निरोपाची सभा भरलीय.

"मी काय म्हणतंय, सायब पगारदार! पैसो खुळखुळता हेंच्या खिशात. आमच्याकडे काय? घर झाडलं तर दोन चार आणे गावले तर गावले. सायबांका काय देवचा निरोपाचा?" गावडे प्रस्ताव मांडताना पाहून मला आश्चर्य वाटलं पण गावाकडून मला काहीच नको होतं. मी म्हणालो, "मला काही द्यायचा विचारही करू नका. आहे ते सामान कसं न्यायचं हाच प्रश्न आहे. आणि तुम्ही मला दिलेलं प्रेम आहे माझ्या सोबत. हे गाव कायम माझ्या लक्षात राहिल. पाहू कधीकाळी या बाजूला आलो तर नक्की येईन."

"येवचा लागात तुमका. आमचो मुंजो नाय. तुमी हाडलंलो मुंजो कसा काम करता ता बगुक येवचा लागात ना?"

गावडे मुंजातून बाहेर पडायला तयार नव्हते.

संध्याकाळ संपली. सगळे घरी गेले आणि मी सामान आवरू लागलो.

दोन दिवसात मी रत्नागिरीची गाडी पकडायला हिरण्याच्या नव्या रस्त्या वरून निघालो तेव्हा चार मुलं निरोप द्यायला आली तीच. पिंपळ पारापर्यंत येऊन ते परतले.

.....

.....

आज माझा यु पी एस् सी चा रिझल्ट होता गेली तीन वर्ष अभ्यासात व कानिटकरांच्या मार्गदर्शनात केलेला अभ्यास किती फळ देणार ते ठरणार होतं. कलेक्टर केव्हाच बदली होऊन वरच्या पोस्टवर मुंबईला वर्षा पूर्वी गेले होते.

रिझल्ट आला. मेरीट मध्ये होतो. मी आय ए एस् अधिकारी सहज होणार होतो. कानिटकर सरनी छान पार्टी ठेवली. नोकरी करताना माझेही पैसे वाचले होते. मी काही वस्तु गिफ्ट द्यायसाठी घेतल्या.

ट्रेनिंग पुरं करून रीतसर नेमणूक झाली कलेक्टर म्हणून मला गढचिरोलीला पाठवला. आणि सरकारी बाबू झालो. असाच तीन तीन वर्षानी बदली होत होती. कामाची पद्धत नुसती माहीत पडली नाही तर एक हुशार ऑफिसर म्हणून नाव होत होतं.

एक दिवशी बदलीची ऑर्डर आली. सिंधुदुर्ग जिल्ह्याला बदली झाली होती. रत्नागिरीचे दोन जिल्हे केले होते. दक्षिण भाग सिंधुदुर्ग केला होता. नवीन जिल्ह्याची घडी बसवावी म्हणून माझी नेमणूक झाली होती. मला आनंद झाला. कोकणाच्या रम्य वातावरणात काम करायची मजा येईल वाटलं होतं.

सर्वात आनंद होता तो हिरणं याच जिल्ह्यात येत होतं. कसं असेल हिरणं. सुधारलं असेल का?

आज सिंधुदुर्ग नगरीला पोचलो आणि पहातच बसलो. आखीव रेखीव नगरी वसवली होती. दोन तालुक्यांच्या मध्येच होती. एकमेकांना काटकोनात जाणारे रस्ते, एक सारख्या दिसणाऱ्या सरकारी इमारती, सरकारी निवास स्थाने. हा जिल्हा चांगला सुधारला होता पुढचा कारभार माझ्या हाती होता.

चार्ज घेतला आणि भेटीला येणाऱ्यांची रांग लागली. राजकारण्यांचा पहिला मान लावला होता माझ्या चिटणीसानी. दोन्ही बाजूचे राजकारणी येऊन गेले आपण सांगू ते काम करा असा हुकूम वजा सल्ला देऊन गेले. मग मोठे समाजकारणी आले ते त्यांच्या कामाची माहिती देऊन गेले.

पुष्पगुच्छांचा ढीग दोन दिवस होत होता. पण माझं मन कामांच्या सूचना सर्वांना देऊन लवकर मोकळं व्हायला पहात होतं. निवांतपणा शोधत होतं. मला हिरण्याला जायची घाई लागली होती. केव्हा एकदा हिरण्याची झालेली सुधारणा पाहीन असं झालं होतं.

असेच पंधरा एक दिवस गेले. कामाची घडी बसू लागली. मला थोडा निवांतपणा मिळू लागला. चिटणीसाना म्हणालो, "आल्यापासून जराही उसंत नाही मिळाली. एक दोन दिवसाची रजा घ्यायचा विचार आहे. जवळपास कुठेतरी जाईन म्हणतो. कामं पाहून दोन दिवस सांगा

कोणते ते." ते हो म्हणाले. पुढच्या आठवड्यातला शुक्रवार त्यांनी सांगीतला शुक्र, शनी, रवी अशी तीन दिवसाची सलग रजा मिळत होती.

मी हिरण्याला जायचं ठरवलं. कोणालाही कल्पना दिली नाही. घरच्या लोकांनाही नाही. पण हिरण्याला मला कलेक्टर म्हणून रुबाबात जायचं नव्हतं. तसंही अजून मला कोणी फारसं ओळखत नव्हतं.

एकदम जुने कपडे पिशवीत घेतले. दोन दिवस दाढी केली नाही. शुक्रवारी सकाळीच बाहेर पडलो. स्टँडवर एका रिक्षात बसलो. मोठ्या रिक्षा आठ एक माणसांना भरून न्यायची सुरवात झाली होती. रिक्षावाल्याला हिरणं म्हणून सांगितलं तर म्हणाला, "कणकवलेक सोडतंय थंयसून फुडची रिक्षा गावात. हयसून नाय कोण जायत हिरण्याक" कणकवलीत दुसरी रिक्षा पकडायला गेलो. इथे छोटी तीन पॅसेंजर वाली रिक्षा मिळाली. सौदा केला. हिरण्याला मला एकट्याला न्यायचं आणि परत आणायचं. थोडावेळ त्याने मला निरखलं मग म्हणाला, "चला.! नेतय समजून पैसे देवा." रस्त्याला लागलो तसं तो विचारू लागला, "हिरण्याचे तुमी? बगीतला नाय कदी. चाकरमानी? केवा इलास मुंबयसून? मीय हिरण्याचो म्हणून इचारतय. कोणाकडे ईलास?"

"तूच सांग मला, तुझं नाव काय?"

"मी मंगो. मंगो कुंबार."

हा मंगेश कुंभार होता तर? "अरे मंगेश! मला ओळखलं नाहीस? मी सायब तुमचा वीस एक वर्षापूर्वी हिरण्याला होतो. आपण रस्ता बनवला, पार कापून रस्ता मोठा केला. आठवतं?."

करकचून ब्रेक लागला. मंग्या खाली उतरला मागे येऊन मला न्याहाळलन मग एकदम पाया पडू लागला. मी त्याला उठवलं. आता संवाद छान सुरू झाला. मंग्या सांगत होता गाव खुशाल झालंय.

"तेल्याचो झील नी गावकराचो झील एशटीत ड्रायवर हत. सगळी गावा फिरतत. पाष्ट्याचा चेडू (मुलगी) शिकला मास्तरणीची परीक्षा दिल्यान नी तालुक्यात शाळेत मास्तर झाला हा. गावात पण ल्हान पोरंका शिकवता. गावात सगळे सुकात हत आता. चार रिक्षो झाल्यो हत. माजी तेतलीच हा. बेंकेन हप्त्यान दिल्लल्यान. हप्ते भरून झाले. आता मी मालक. खावचो पिवचो सुकाळ झालो हा.

सायबानुं रस्तो बनवुचा केलास नी गावाक सुखी केलास. पण तुमी एकदम कशे ईलास? खंय असतास आता?"

मंगेश भडाभडा बोलत होता. मागचं सर्व आठवून त्याला ते मला सांगायचं उधाण आलं होतं.

"माझी सरकारी नोकरी फिरतीची. इकडे आलो होतो. मलाही वाटलं हिरणं किती सुधारलं पाहून यावं. माझी पहिली नोकरी होती ती. म्हणून आलोय. तू सांगतोस ते ऐकून फार बरं वाटतंय."

"सायब आता पंचायतीत तलाटी बसता. आंगनवाडी पण काडली हा. सगळी ल्हान पोरा आंगनवाडीच्या बायकडे जातत. दुसरी डाक्टर बाय पंधरा दिवसान येता. गावात फिरून महिन्यात जलमलेल्या पोरांका इंजेक्शन लावन जाता. शीक पडू नये म्हणून वो.

तुमी रवास ता पंचायतीचा घर लय मोठा झाला हा. तीन नव्यो ओरड्यो बांदलानी.

तालुक्या सरक्या सगळा गावता गावात. कपडो, कांबळा नी फावडा तगारा असला कायमाय घेवक तालुक्याक जातत लोक. खाली पिली उंडराक पण जातत. आमका गिरायकी गावता. कणकवलेक रोज जातंय. सांजच्याक येताना माशे हाडतय. बापाशीक बरा वाटता. तुमची आठाव काडता मग."

"कसे आहेत तुझे बाबा? आणि बाकीचे लोक?"

"तेका काय धाड भरली हा? वर्सात्सून एकदा नळे पाडून भट्टी लावल्यान काय काम सोपला. मगे कशाक हात लावीत नाय. वायच हवाळी लागता मधसून. दोन दीस झोपता. परत गावात उंडरूक तयार."

मंगेश आता खास मालवणी टेचात सगळं सांगत होता. अस्सल मालवणी कानावर पडत होती. मला सगळं ऐकून बरं वाटत होतं. हिरणं सुधारलं होतं. त्यांना चांगले दिवस आले होते. सुधारणा, सरकारी योजना हिरण्यापर्यंत पोचत होत्या.

"सायब एकच वायट झाला गावात. सुताराचो पांडो कायमचो आत गेलो वो! ठाकराच्या शांतूक डोस्क्यात दगड घातल्यान. जागेर पडलो तो मेलो. मारल्यान म्हणून पोलीस घेवन गेले. कोर्ट चल्ला नी निकाल ईलो जनमटीप. आत गेलो. सुतारान घरदार घाण ठेवन वकीलाक पैशे दिलान. पण गावड्यानी साक्ष बदलली नाय. पांड्यान दगड शांतूच्या डोस्क्यात घातल्यान ता बगलंय म्हणून साक्ष दिल्यानी गावड्यानी. सुतार पाया पड पड पडलो. पण ऐकलानी नाय. म्हणूक लागले असली घाण गावात नुको. गाव भंडत चल्लो हा. आता गावड्यांका गाव ईचारीत नाय. सगळे गुशशात हत. वायच नाय म्हणाले आसते तर वाचलो असतो पांडो. भांडणात रागान होता कदी कदी. सुताराचो एकच पोरगो. आता सुतार काय करीत?"

ही पहिली वाईट बातमी मला मिळाली होती. रिक्षा घाट उतरून हिरण्याच्या रस्त्याला लागली. पिंपळ दिसत नव्हता. रस्ता छान रूंद झाला होता. डांबरी केला होता.

"खंय घेव? पंचायतीत? तुमी रवास थंय?"

"नाही रे! मला गाव बघायचंय गावातच फिरून चार लोकांना भेटणार आहे. तू सगळी कडे फिरव व मग कणकवलीला नेऊन सोड."

"पुरो दीस फिरतलास? जेवशात खंय? डबो हाडललो तर दिसत नाय. जेवशात आमच्या थंय? सांगून जावया बायलेक?"

"चल तू गावची सुधारणा बघून माझं पोट भरेल. चल."

पिंपळाच्या जागी पार नव्हता. पिंपळ पाडला होता. पार पुरा तोडला होता. लाल मातीच्या गोलाकाराला मधून छेदत रस्ता गेला होता. रिक्षा थांबवली उंच जागेवरून हिरण्याला एकदा पाहावं म्हणून थांबलो. समोरच्या डोंगरावरून उतरणाऱ्या शेत मळ्यात गवताचं रान झालं होतं. हा तर सप्टेंबर महिना. यावेळी कापलेल्या भात शेतीचे खुंट दिसायला हवे होते, तिथे गवत कसं? नजर खाली खाली फिरत गेली आणि समजलो. सगळी शेती पड होती.

"कुणाची रे समोरची जमीन?"

"ती वरची हा ती गावकरांची. चार भावांची हा. आणि खालची तेलयाची."

"त्यांनी शेती केली नाही या वर्षी? सगळीकडे गवत का उगवलंय?"

"शेती? चार वर्सा झाली. कोणय नांगर धरत नाय. खेका धरतीत. सरकार आमका घहू नी तांदूळ इतके देता तेच उरतत. कोण कशाक नांगर धरीत नी फुकटची म्हेनत करीत."

मला आता एक एक धक्का बसू लागला. गावातल्या लोकांची मेहनत मी बघीतली होती. सराईवर धान्य घरी आलं की चेहेऱ्यावर दिसणारा तृप्ततेचा आनंद मी वाचलाय. या गावानं शेती सोडली खरं नाही वाटत.

"सायब खंय रवलात? कसलो ईचार करतास?"

"अरे गावात कोणीच शेती करत नाहीत मग जमिनीचा उपयोग काय?"

"काय काय लोक जमिनीत काजी, रातांबे, आंबे असली मोठी झाडा लावक लागले हत. एकदा रुजली मगे फळा काडायचाच काम न्हय वो. ईकून रोकडे रुपये गावतत. शेती केली तर आवक वाडात. आवक वाडली तर गरीबाक मिळणारा राशन बंद होयत. कशाक करतीत शेती! पयल्या सरक्या नाय आता. आता 'रुपायो आसलो तर बापूस आपलो नायतर शेणाचो ठेपलो' असली गत हा."

तो बोलत होता पण मला घाबरायला होऊ लागलं होतं.

गावात रिक्षा शिरली. वाऱ्याबरोबर एक प्लास्टीकची पिशवी भिरभिरत आली आणि माझ्या चेहऱ्यावर चिकटली. कशीतरी तिला काढली. पण विचार आला. प्लास्टीक आणि हिरण्यात?

हिरणं मी सोडलं तेव्हा एकदम स्वच्छ होतं. नैसर्गिक स्वच्छता होती. पाऊस जोरात पडू लागला की पाण्याचे ओहोळ चालू होत. पहिले काही तास मातकट पाणी रस्त्यावरून वाहे पण तासा दोन तासात काचे सारखं स्वच्छ पाणी रस्त्यावर वाहताना दिसे. सोबत पाला पाचोळा घेऊन जाई.

छोट्या वहाळातून तर पहिल्या दोन दिवसानंतर अगदी स्वच्छ पाणी वाहताना दिसे. कचरा प्लास्टीकच्या पिशव्या मी तरी केव्हाही पाहील्या

नव्हत्या. आज सगळं हिरणं कचऱ्याने भरलेलं दिसलं. शेव, चिवडा, शेंगदाण्याच्या प्लास्टीक पॅकींगच्या पिशव्या सगळीकडे विखुरल्या होत्या. पुरं हिरणं फारच सुधारलं होतं. शेती बंद करून रुपये कमवू लागलं होतं. आणि चैनीच्या तयार वस्तु सहजतेने येऊ लागल्या होत्या.

मी अशी सुधारणा कधीच अपेक्षिली नव्हती.

शेवटी गावडें कडे जायचं म्हणालो.

"कशाक जातास थंय! आता गाववाले पण जायत नाय तेंच्याकडे. आता ते सरपंच नाय रवले. आता येडे झाल्लंले दिसतत. गाव सुधारलो तरी ते नी तेंचो धाकू शेती करतत, पयल्या सारकीच. सुदरूचा नाव नाय घेयत."

मंगेशच्या बोलण्यातला अनादर मला बोचला. त्याला जोरात सांगताच तो घेऊन गेला खरा पण थांबला नाही. "फुडे नाक्यार हय मिया. झाला काय हात करा. येयन घेवक" म्हणून तो निघून गेला.

आत गेलो तर गावडे पडवीत जायच्या पायरी वरच बसलेले दिसले. पाया जवळ धाकू बसला होता. माझी चाहूल लागताच म्हणाले, "को रे तो?"

"कोणतरी सायब हत." धाकू म्हणाला. त्यांची नजर कमी झालेली वाटली.

"सायब? आता खयचो सायब येतलो रे हय?"

मी पुढे होऊन म्हणालो, "गावडे! ओळखलं नाहीत? मी पहिला सरकारी माणूस इथे नोकरीला आलो होतो तो. आठवलं?"

काही न बोलता त्यांनी धाकूला माझ्यासाठी खुर्ची आणायला सांगितलं.

मग त्यांनी धाकूशीच म्हणा की स्वतःशीच म्हणा बोलायला सुरवात केली.

"अरे वळकलंस नाय? पिपळावरच्या आमच्या मुंजाक पळवून लावन ह्यो नवो मुंजो गावावर सोडलो ना ते हे सायब. धाकू हाँ... हाँ..

अरे आमचो मुंजो निसती भीती घाली. कोणाचा नुकसान केला काय रे? कदीच नाय... हाँ

गावात कदी भांडाण होयत काय रे? कदीच नाय. . धाकू--हाँ

एकमेकाक धरून होता गाव. सगळे शेतात काम करीत सोना पिकईत. आता करतत काय रे? नाय ना? . .धाकू...नाय

शेताचे बांद पक्के होते कोणाची हद कधी बदालली काय रे? नायनाय

आज किती बांद फुडे होतत एका रातीत मग भांडतत. खरा की नाय?हाँ

पोरांच्या, चेडवांच्या, बायांच्या आंगार कापडा पुरती नाय होती. तरी कोणी हवस दाकवलल्यान काय रे? नी आज आंगभर कपडे घालतत पण चेडवांकडे बघताना? लाज वाटता रे बोलूक पण.

तरी मी सांगलंलय आमच्या गावात कली येवचो नाय ह्या बगा. आता कली शिवाय दिसता काय रे दुसरा? नाय ना"... नाय.. नाय

मी बसल्या जागी शरमेने विरघळत होतो. ते हे सगळं मला ऐकवत होते. एक शब्दही मी खोडू शकत नव्हतो. माझ्या सुधारणेच्या प्रयत्नांना त्यांनी मुंजा ठरवला होता. तो आज हिरण्यावर राज्य करत होता. त्याचं वाईट करत होता.

त्यांच्या पाच पिढ्यांनी मुंजाची भीती घालून जोपासलेल्या संस्कृतीवर सुधारणेने घाला घातला होता.

"अरे पयले सुकी होतंव. कदी पोलीस ईल्ले काय रे गावात? कदीच नाय.. धाकू..नाय नाय

कदी भांडाण मारामारी आयकलंलस? आता खून पण झालो गावात.... हाँ

पांडो गेलो कायमचो आत. बाप रडता तेचो. पयलो असो कोण रडा काय रे?.... नाय... नाय

ठाकराचो शांतो मेलो एकाच दगडात. पण कित्या ह्या गावाक खंय म्हायत हा. माका खरा म्हायत हा. शांत्यान पांड्याक पकडलान, रानात,

तेच्या भयणी बरोबर. राग येतलोच ना? धावन गेलो आंगार पण पांड्यान दगड मारलान. वरमार बसलो. शांतो थंयच गचाकलो. भयणीक वाचवूक गेलो नी मेलो. नाय ते चाळे करता म्हणान ठाकरान चेडवाक घरात्सून भायर काडलान. ह्या सगळा बगणारो मीच रे.

सुतार रड रड रडलो पण पांड्या सारकी घाण गावात नुको, म्हणान कोरटात जरापण हटलंय नाय. पिपळारचो मुंजो माका आजून कानात सांगता कायमाय. ताच मी आयकतंय नी करतंय.

सुदारणेचो मुंजो ईलो तर काय होयत ह्या माका आदीच म्हायत होता. आयकलंस! माज्या आज्याच्या आजान सांगितललान पिपळावरच्या मुंजाक जावक देव नुको. ता माज्या सगळ्या पितरानी पाळला. माज्या बापाशीन, तेच्या बापाशीन माज्या बापाशीच्या आज्यान सगळ्यांनी मुंजाक जावक दिला नाय. गाव खुशाल होतो तवसर....नी आज?"

मग त्यांचा आवाज कापरा झाला. बोलले

"मी मुंजाक नाय संबाळू शकलंय. एकदाच मनात ईला. सुदारणा ईली तर बगुया. चांगला होयत. म्हणान एकच सांगलंलय रे सायबांका कली येवचो नाय ह्या बगा. थंयच चुकलंय."

ते बोलायचे बंद झाले. माझ्या तोंडातून शब्द फुटत नव्हता. मी त्यांचा अपराधी होतो. त्यांच्या शांत सुखी संस्कृती वरच सुधारणा

कोसळली होती. सहज नजर धाकू कडे वळली. धन्याचं दुःख धाकुला सहन होत नव्हतं. त्याच्या नजरेत मला घृणा दिसली.

मी उठलो. पुढे झालो गावडेंच्या पायाला हात लावायला गेलो. त्यांनी पाय मागे घेतले. इतकी घृणा? हा माझा अपमान नव्हता, ही शिक्षा होती.

माझ्यात अपराधीपणाची भावना वेगाने पसरत होती.

मी निघालो खरा पण मनात असंख्य वादळं घेऊन.

मंगेशच्या रिक्षात बसताना एक अपयशाचं, अपराधीपणाचं प्रचंड ओझं मी घेऊन निघालोय या जाणिवेने अस्वस्थ झालो होतो.

ही खंत कायम मनात राहाणार होती.

कलेक्टर म्हणून काम करताना ती नेहमी अडथळा बनणार होती.

संस्कृती सुरक्षित ठेवून सुधारणा करायचा मार्ग मला ठाऊक नव्हता आणि कलेक्टर झालो होतो. सरकारी योजना जशाच्या तशा राबवायच्या होत्या. परीणामांचा विचार न करता, गावच्या परंपरा चाली रीतींचा विचार न करता. आता होईल हे माझ्या हातून?

आता तर जिल्हा “पर्यटन जिल्हा” म्हणून मोठा करायचा होता. वेगवेगळ्या प्रकारचे पर्यटक येणार आणि या संस्कृतीला आणखी ढवळणार, दूषित करणार.

रिक्षा घाट रस्त्याला लागली होती. मनातलं वादळ प्रत्येक वळणावर वेगळंच वळण घेत होतं.

गावडे किती दूरदर्शी होते. अशिक्षित होते पण गावाशी आणि मातीशी घट्ट मिसळले होते. स्वार्थ नव्हता. मुंजाच्या भीतीने त्यांनी गाव बांधलं होतं. आपणही तेच करतो. देवाची भीती असते म्हणून वाईट वागत नाही. मग देव सवयीचा होतो आणि मन भरकटतं. म्हणून गावड्यांच्या आजोबांच्या आजोबानी मुंजा पिंपळावर बसवला असेल?

काहीच समजत नाही. संभ्रम संपत नाहीत. कोणी सांगेल का काय खरं काय खोटं ते?

समाप्त

हिरणं

१९७३पासून बडोदा वासी झालो पण गाव विसरलो नाही. आज जवळ जवळ ५० वर्ष होत आली बडोद्यात. गेली वीस वर्षे नित्यनेमाने वर्षातून दोनदा गावी जात असे. होणारे बदल मनाला दुःखी करत. हिरण्यात लिहीलंय तशीच शेती करायची बंद झालेली पाहीली. मालवणी बोलीच्या जागी मराठी बोलायला लागलेल्या गाववाल्यांचा राग यायचा. मी आग्रहाने मालवणीत बोललो तरी ते मराठीत बोलत.

हल्लीच बातमी वाचनात आली. जवळ जवळ १००० बोलीभाषा नजीकच्या काळात नामशेष होणार. बातमी वाचून मला गाव आठवलं. मायबोली "मालवणी" आठवली.

त्या हजारात माझी मालवणी तर नाही? हा विचार स्वस्थ बसू देईना.

लहानपणापासूनचं गाव आठवलं. बदल का आणि कसे होतात ते पाहीले. आणि मनात आलेले संभ्रम "हिरणं" या कथेत आपसूक उतरत गेले.

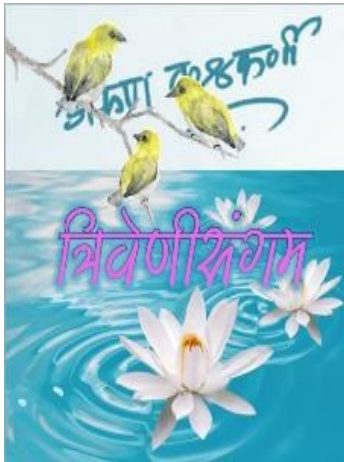
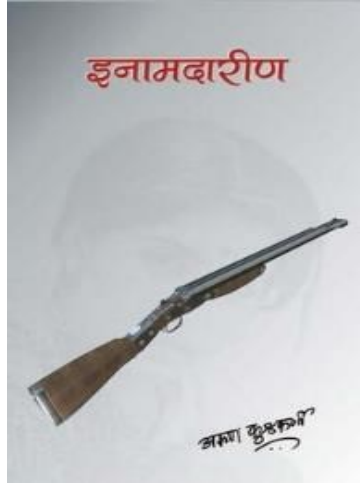
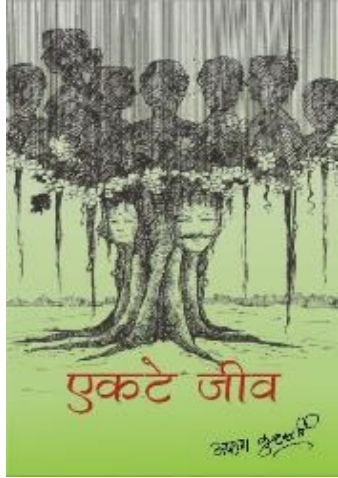
सरकारने दिलेली मदत ऐतखाऊ प्रजा तर निर्माण करत नाही ना? हा प्रश्न मनात आला. लोकांना काय पाहिजे ते गावाच्या संस्कृतीला धक्का न देता देणं शक्य आहे का? सर्वच जग अशा तऱ्हेनं सुधारलं तर शेतीचं

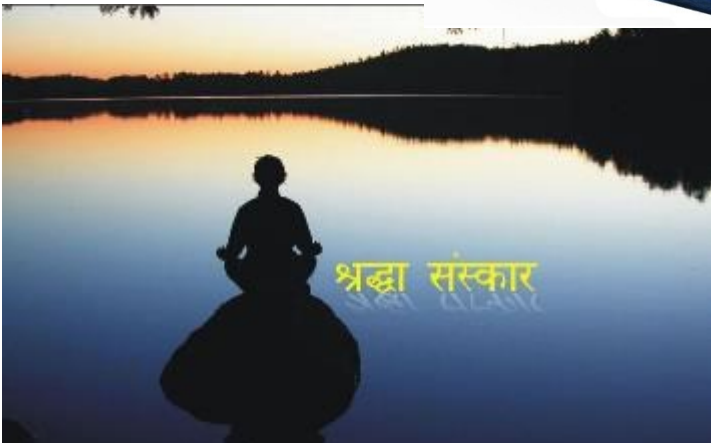
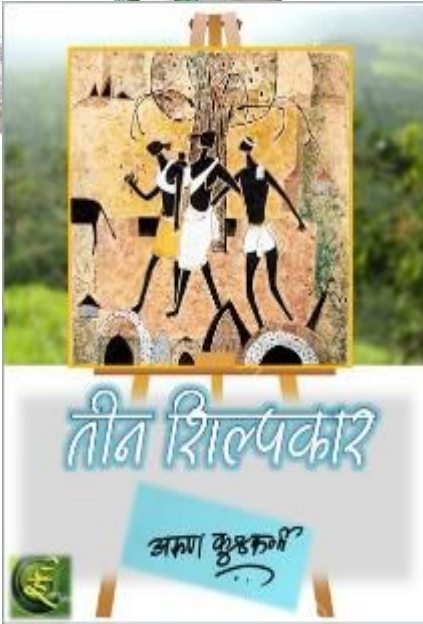
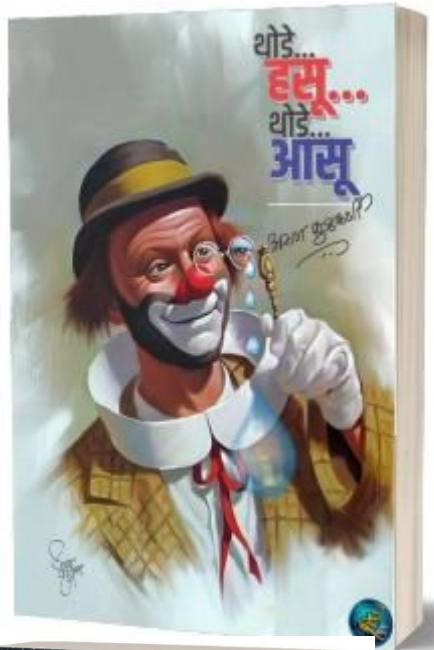
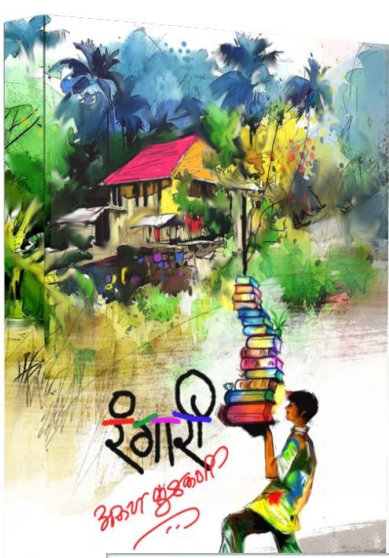
काय? हे आणि असे कितीतरी प्रश्न मनात उद्भवले. त्यातून हिरणं ही कथा मनात तयार होऊ लागली.

आज कोकणात जातो तेव्हा कोणी मालवणी बोलत नाहीत. का? मी मालवणीत बोललो तरी ते मराठीत बोलू लागतात. का? आज एवढ्या वर्षानंतर कोकणापासून दूर राहून मालवणी मनात जोपासली. मायबोली विसरलो नाही. ती जिवंत रहावी. हेच सारखं मनात येतं. मालवणी लोकांना एकच विनंती. मायभूमी आणि मायबोलीला विसरू नका. या दोन्ही आपल्या माया देवकी आणि यशोदे सारख्या लाभल्यात. मालवणी संपली तर आपली ओळख पण संपेल.

श्री अरुण कुळकर्णी यांची ई साहित्यवरील इतर पुस्तके.

कव्हरवर क्लिक करताच उघडतील

ई साहित्य प्रतिष्ठानचे हे १४ वे वर्ष.

अरुण कुळकर्णी यांचे ईसाहित्यवर हे अकरावे पुस्तक.

कोणाची भरभराट झाली तर वाईट वाटण्याचा आमचा स्वभाव नाही. मराठी माणूस दुसऱ्या राज्यात जाऊन एक छोटा व्यवसाय सुरू करून त्याचे रुपांतर एका भल्या मोठ्या कंपनीत करतो हे पाहून आनंदच व्हायचा. पण अरुण कुळकर्णी सरांबाबत मात्र तसे नाही होत. ते जर असे यशस्वी कारखानदार झाले नसते तर मराठीला एक ए जी कुळकर्णी नावाचा महान लेखक मिळाला असता असे राहून राहून वाटते. अरुण कुळकर्णी खरे तर चित्रकार व्हायचे. त्यांच्या कथा म्हणजे रंगांची उधळण असते. मानवी मनातल्या भावतरंगांचे रंग ते नेमके टिपतात आणि ती ती छटा त्यांच्या शब्दांतून व्यक्त होते. त्यांची कथा वाचक वाचत नाहीत, पहातात. एखाद्या चित्रपटासारखी. पण चित्रपट द्विमितीत असतो आणि अरुण कुळकर्णीच्या कथांना तिसरी मिती असते. त्यांच्या व्यक्ती आपल्या आयुष्याचा भाग होतात. मग ती इनामदारीण असो, तीन शिल्पकारांतले ते ग्रामीण कुटुंब असो की मैत्रबंधांतली इवली मैत्रीण.

अरुण कुळकर्णी यांची पुस्तके नामवंत प्रकाशकांनी छापून प्रसिद्ध केली आहेत. पण त्यांनी आपली सर्व पुस्तके ई साहित्यच्या माध्यमातून जगभरातील मराठी वाचकांना विनामूल्य दिली. असे लेखक ज्यांना लेखन हीच भक्ती असते. आणि त्यातून कसलीही अभिलाषा नसते. मराठी भाषेच्या सुदैवाने गेली दोन हजार वर्षे कवीराज नरेंद्र, संत ज्ञानेश्वर, संत तुकारामांपासून ही परंपरा सुरू आहे. अखंड. अजरामर. म्हणून तर दिनानाथ मनोहर(४ पुस्तके), शंभू गणपुले(९पुस्तके), डॉ. मुरलीधर जावडेकर(९), डॉ. वसंत बागुल (१९), शुभांगी

पासेबंद(१३), अविनाश नगरकर(४), डॉ. स्मिता दामले(९), डॉ. नितीन मोरे (३६), अनील वाकणकर (९), फ्रान्सिस आल्मेडा(२), मधुकर सोनावणे(१२), अनंत पावसकर(४), मधू शिरगांवकर (८), अशोक कोठारे (४७ खंडांचे महाभारत), श्री. विजय पांढरे (ज्ञानेश्वरी भावार्थ), मोहन मद्रवणा (जागतिक कीर्तीचे वैज्ञानिक), संगीता जोशी (आद्य गझलकारा, २३ पुस्तके), विनीता देशपांडे (७) उल्हास हरी जोशी(७), नंदिनी देशमुख (५), डॉ. सुजाता चव्हाण (८), डॉ. वृषाली जोशी(३३), डॉ. निर्मलकुमार फडकुले (१९), CA पुनम संगवी(६), डॉ. नंदिनी धारगळकर (१५), अंकुश शिंगाडे(२०), आनंद देशपांडे(३), नीलिमा कुलकर्णी (२), अनामिका बोरकर (३), अरुण फडके(६) स्वाती पाचपांडे(२), साहेबराव जवंजाळ (२), अरुण वि. देशपांडे(५), दिगंबर आळशी, प्रा. लक्ष्मण भोळे, अरुंधती बापट(२), अरुण कुळकर्णी(११), जगदिश खांदेवाले(५) पंकज कोटलवार(५) डॉ. सुरुची नाईक(३) डॉ. वीरेंद्र ताटके(२), आसावरी काकडे(६), श्याम कुलकर्णी(४), किशोर कुलकर्णी, रामदास खरे(४), अरुण कुळकर्णी(११) अतुल देशपांडे, लक्ष्मण भोळे, दत्तात्रय भापकर, मुग्धा कर्णिक(२), मंगेश चौधरी असे अनेक ज्येष्ठ व अनुभवी, कसलेले लेखक ई साहित्याच्या द्वारे आपली पुस्तके लाखो लोकांपर्यंत विनामूल्य पोहोचवतात.

अशा साहित्यमूर्तींच्या त्यागातूनच एक दिवस मराठीचा साहित्य वृक्ष जागतिक पटलावर आपली ध्वजा फडकवील याची आम्हाला खात्री आहे. यात ई साहित्य प्रतिष्ठान एकटे नाही. ही एक मोठी चळवळ आहे. अनेक नवनवीन व्यासपीठे उभी रहात आहेत. त्या त्या व्यासपीठांतून नवनवीन लेखक उदयाला येत आहेत. आणि या सर्वांचा सामूहिक स्वर गगनाला भिडून म्हणतो आहे.

आणि ग्रंथोपजीविये । विशेषीं लोकीं 'इ'यें ।

दृष्टादृष्ट विजयें । होआवे जी ।

